

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

Checked 2012

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 979 विषय पुराण
नाव. श्रीभंटा भागवत (मुद्रित)
लेखक/लिपीकार र
पृष्ठ 48 काल शके 1825 पूर्ण/अपूर्ण

श्रीकण्ठ धुडीराज धर्माधिकारी
श्रीगोपाल
मु ल

श्रीकण्ठ धुडीराज धर्माधिकारी
श्रीगोपाल रुष्णाय नमः
श्रीता पी.

॥ अथ श्रीमंत्रभागवतं सटीकं प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीनृत्यगोपालोजयतिराम् ॥

अथ मन्त्रभागवत १ मन्त्ररामायण २ इन ग्रंथोंकी प्रशस्ति ।

॥ छप्पय ॥

नंदनंदन श्रीकृष्णचंद्र ब्रज विहरत निशदिन ॥ दशरथ नंदन रामचंद्र मुनि गावत गुन गिन ॥ कहत वेद परमान मान पर
ब्रह्म सनातन ॥ नहिं समझत चित वीच नीच कलि जीव असुर जन ॥ ज्यों उलूकको तेज रवि नहिं नहिं प्रकाश लखियत
अवश ॥ तिनहित छापे वेद मनु युत कृष्णसु यश अरु राम यश ॥ १ ॥ शास्त्र श्रुति स्मृति और भागवत आदि पुरानसु ।
उप पुरान सु महानुभावके वचन प्रमानसु ॥ इनको मानत नाहिं कहैं हम वेदहि मानत ॥ मन उपंग ठहरात बात नहिं तत्त्व
पिछानत ॥ तिन हिय बोध प्रबोध हित अरु होत तत्त्व पारायनजु ॥ यह मंत्र भागवत वेदके छपिय मंत्र रामायनजु ॥ २ ॥
समझत शास्त्र पुरान नाहिं नहिं पढत सु गुरुकर ॥ वेद मंत्रके अर्थ कहत पुनि फेर फेर कर ॥ करत वितुंडा वाद होत निर
अंकुश मुख मुख ॥ ऐसे कलिके जीव असुर प्रभु तैंजु बहिर्मुख ॥ इन जनके मुख ऊपरैं यह चपेटार्थ नृप नीति कर ॥
जवान सिंह महाराजजू छपवाये हिय प्रीति धर ॥ ३ ॥ [खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम) यन्त्रालयाध्यक्ष-मुंबई.]

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनिवासाय नमः ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ प्राप्तुं मन्त्रेषु गोपाल
विष्णोः कर्माणि पश्यतः ॥ १ ॥ ननु सत्यादिलक्षणमखण्डैकरसं विष्णोः परमं पदं पदनीयं स्वरूपं चेन्निरवद्यम् ।
तत्र विद्यावद्विषयाणि कर्माणि न सम्भवन्ति ॥ नितरां विक्रियापराणां मन्त्राणां तत्प्रकाशनमन्त्राणां तत्प्रका-
शनपरत्वं न तु मांत्रकर्मावगत्या परमपदप्राप्तिः सम्भवतीत्ययोग्योऽयं नियोग इति चेत् ॥ सत्यम् ॥
सन्ति परमात्मनः पञ्चरूपाणि—भूबीजाङ्कुरतरुफलोपमानि शुद्धशबलसूत्रविराड्विष्णुदेवतासंज्ञानि ॥ तत्र
भूमेर्बीजादय इव शुद्धाच्छबलादयो नातिरिच्यन्ते ॥ तथा विपक्षे परिणतानेकबीजगर्भं फलमिव विराजि विष्णु
रनेकशबलगर्भोऽस्ति ॥ स च कारणत्वान्मूर्तत्वाच्चानेकब्रह्माण्डाश्रयो धरोद्धरणाद्यनेककर्माश्रयश्च । तस्यैकं
साम च गेयस्य रूपम् । विभ्रदिमामविन्दद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते
हिरण्यम् अथ हिरण्यकेश इत्यादिना प्रागुक्तस्य इयमेवर्गग्निः साम वागेव प्राणः सामेति च । पृथिव्यादिप्रपञ्च
ऋक् सामे गेणो अङ्गुष्ठौ पर्वणी यस्य वराहस्य । इमां पृथिवीमित्यादिपदानामर्थः—सोऽयं विष्णुर्नित्यसिद्ध
ईश्वरः ॥ अन्ये तु तदाराधनसिद्धाः इन्द्राद्या ईश्वराः शलाटव इव फलभावं प्राप्ताः ॥ ते च सर्वे सर्वेश्वरा इति श्रूयन्ते ॥

मंत्र-

॥ १ ॥

एते एव समाः सर्वे अनन्ता इति । तत्र बहूनां सर्वेश्वरत्वासंभवादेक एवायं गोत्वादिवज्जलचन्द्रवद्वा प्रतिदैवतं
परिसमाप्त इति स्वधर्मैरिव देवताधर्मैरपि स्तूयते॥उपहितेषु प्रतिविम्बेषूपधिधर्मान्वयदर्शनात् । न तूपाध्य-
भिमानी देवता स्वधर्मैरिव ब्रह्मधर्मैः स्तोतुं शक्या॥उपाधावुपाहितधर्मान्वये तत्तत्स्वरूपलोपप्रसंगात् । ग-
च्छतीव घटाकाशो घटे गच्छति तूच्यते॥घटाकाशस्य नैस्पृश्यं घटेस्तीति तु दुर्वचम् । यथा चाहुः-समारो-
प्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् इति ॥ अयमत्र संग्रहः ।
एकैकस्मिन्यथादर्शं प्रसादो मुकुरान्तरैः । सहितो दृश्यते देवेष्वेवं लोकः सुरान्तरैः ॥ १ ॥ तस्मात्स्तुते देवताः
सर्वाः प्रत्येकं विश्वयोनयः॥अन्योन्ययोनयश्चैव यथा यास्कमुनीरिताः ॥ २ ॥ यत्किंचिदैवतो मन्त्रो विष्णु
लीलोपबृंहितः॥वैष्णवः स यतो विष्णुः सर्वदैवतनामभृत् ॥३॥ ऋचां दशतयीस्थानां प्रायः शस्त्रेषु संग्रहः ।
स्तुतशस्त्रनयात्सर्वं स्तुतौ शस्त्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥ दशमण्डलान्यवयवायस्याः सा दशतयी बह्वचः सन्ति॥
तासां तत्रस्थानामृचां शस्त्रेषु अप्रगीतमन्त्रसाध्येषु देवतास्तवनेषु प्रायेण विनियोगोस्ति॥वाचस्तोमारुख्ये सर्वा
सामप्यृचां शस्त्रेषु विनियोगदर्शनात् । यावतीः कामयेत् तावतीः शंसेदिति॥स्तुतेति॥त्रिविधा मन्त्राः क्रियारूपा

भाग०

॥ १ ॥

रका यागकारका देवतास्तावकाश्चेति ॥ तत्रेषेत्वेति शाखामाच्छिनत्ति ऊर्जेत्वेत्यनुमाष्टीति श्रौतविनियोगात्
 इषेत्वादयोमन्त्राः शाखाच्छेदनादीनां क्रियाणां स्मारका इति करणमन्त्राः इत्युच्यन्ते ॥ एत एवावघातादि
 कादृष्टार्थतयाग्नयेऽनुब्रूहि अग्निं यज येयजामहेऽग्निं समिधज्ञके यष्टव्यदेवतासंकीर्तने पठ्यमाना अग्निर्मूर्द्धा भुवो
 यज्ञस्येत्यादयस्ते पत्नीक्रियास्मारकाः ॥ उदात्तशब्दैरेव तस्याः स्मृतत्वात्-संस्कारकाः एव ॥ एवं
 चैतन्मंत्रपाठपूर्वकं कृतो यागः संस्कृतः सन्नपूर्वजनने समर्थो भवति ॥ तद्यथा तेनैते मन्त्रा यागाङ्गभूता
 अप्यवघातादिवन्नादृष्टार्थाः । अपि तु प्रोक्षणीयादिवददृष्टार्था एवायेतु आज्यैः वतेवृष्टेः स्तुवते प्र उ गशंसती
 त्यादिविधिविहिताः गीतमन्त्रसाध्यस्तवनरूपस्तोत्रशस्त्रार्थाः तेषां तत्क्रियाङ्गभूताः ॥ अपि तु स्वतन्त्राः ।
 यथाग्न्यादीनां प्रणामपूर्वार्थत्वेपि मिथो नाङ्गाङ्गिभावः एवं सोमयागस्तोत्रशस्त्राणामपिसमुचितानामेकफलार्थ
 त्वेपि मिथो नाङ्गाङ्गिभावः-प्रयाजदर्शपूर्णमासवत् ॥ तथा च सूत्रम्-अपिवा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौति शंसति
 क्रियासती विदध्यातामिति ॥ तदेतदाह-स्तुतशस्त्रनयात्सर्वं स्तुतौ शस्त्रं प्रतिष्ठितमिति ॥ ४॥ (ऋगारूढानिसा
 मानि तुर्यो वेदोपि ऋङ्मयः । यजूंष्यगुगान् येव सर्वस्तुत्योजनार्दनः ॥ ५॥ अविरोधादपूर्वत्वाद्देवतानिग्रहादिकम् ॥

मंत्र-
॥ २ ॥

मन्त्रार्थवादप्रामाण्यान्मनुते वादरायणः॥६॥ अविरोधादिति॥विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोवधारिते॥भूतार्थवाद
स्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतः ॥ यजमानःप्रस्तरः इत्यादिर्हि गुणवादवत्॥ यजमानः प्रस्तर इति गुणवादमात्रोगु
णात्प्रतीयमानस्य यजमानप्रस्तरयोरभेदस्य प्रत्यक्षतोविरोधात् अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिरनुवादः ॥२॥तद
र्थस्य लोकेऽवधृतत्वात्॥मेधातिथिं कथगयनंमेषोभवेशेजहारेत्यादिर्विरोधानुवादयोरभावाद्भूतार्थवादोयम्॥विग्र
होहविषांभोगऐश्वर्यंचप्रसन्नता॥फलप्रदातृत्वमपिविभूतिःपरमेश्वरेइति।पंचकंविग्रहादिकम्॥जगन्माता दक्षिणा
मिद्रहस्तं अद्दीदिद्रप्रस्थिते माहवींषि।इंद्रोदिव इंद्र ई पृथिव्याः तस्मादिंद्रःस्तूयमानःप्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददा
विति॥६॥अर्थवादसमुन्नीतविधिर्मुख्याद्विधेवली।श्रुतंह्यश्वेष्टिरुसृज्य कर्तारं कल्पमृच्छति॥७॥ अर्थवादेति॥प्र
जापतिर्वरुणायाश्वमानयत्।स स्वां देवतां प्रार्थयते सपर्यदीयते स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् इत्यर्थवादप
दश्रवणेऽश्वदातुर्वारुणीष्टिः प्रतीयते ॥ यावतोश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विधिवशा
त्प्रतिगृहीतुः सा प्रतीयते॥ तत्रासंजातविरोधादर्थवादाद्ध्वंश्रुतसंजातविरोधित्वाद्विधिवाक्यमेव यावतोश्वान्प्रति
ग्राहेदिति परेणानेनपूर्वोक्तोपक्रांतैकवाक्यता नीयत इति सिद्धांतः॥७॥महाभाग्यादेवताया इत्युपक्रम्यप्रकृतिसा

भाग०

॥ २ ॥

र्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतय इतियास्कः । यो देवानां नामधा एक एव । अदितेर्दक्षो अ-
 जायत दक्षाददितिः परीतिश्रुतयश्चैतमर्थं दर्शयन्ति । तस्मात्सिद्धं सर्वेषां मंत्राणां विष्णुपरत्वम् ॥ कियापरत्वं
 तु तेषामुपचारात् । तद्वतब्रह्मालिङ्गानां क्रियाङ्गे सामंजस्येनान्वयायोगात् । तथाहि । अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
 देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातममित्यत्र मन्त्रे एकस्यैवाग्नेस्तुतिकर्मणः यज्ञं प्रति पुरोहितमित्यनेनाहवनीयादि-
 रूपेणाधिकरणत्वं देवमित्यनेन संप्रदानत्वमृत्विजमित्यनेन करणकारकत्वं होतारमित्यनेन कर्तृकारकत्वं रत्न-
 धातममित्यनेन फलदातृत्वं चोक्तम् । नचैतद्विशेषणजातसामंजस्येन ज्वलने तदभिमानिन्यल्पेऽवरे वा संभव-
 ति । नहि सर्वस्मिन् यज्ञे संप्रदानत्वं मुख्यं फलप्रदत्वं वा मुख्यमीश्वरं मुक्त्वान्यस्यास्ति । तथा होतारमृत्विजमिति
 सामानाधिकरण्ये होतारमित्यनर्थकं स्यात् । तेनैव च होतुरपिलाभाद्धोतृपदं यजमानपरमेवेत्युचितम् ॥ ततश्च
 सार्वार्त्म्यधर्मेणानुग्राहकत्वधर्मेण चाग्न्युपाधिको मुख्यईश्वर एवात्र स्तुतो भवति मुख्ययावृत्त्या ॥ एवमदितिर्यो-
 रदितिरंतरिक्षमित्यादावप्यदित्यादिविग्रहोपाधिकस्य ब्रह्मण एव सार्वार्त्म्यं सिद्धमेव कीर्त्यते नत्वभूतमदि-
 तिस्तुत्यर्थमुपन्यस्यते यजमानः प्रस्तर इत्याद्यर्थवादवत् । अन्यथा मंत्राणामर्थवादानां चाविशेषापत्तिरिति

मंत्र-
॥ ३ ॥

दिक् । एवमप्याधानगतेष्टिविशेषे सौविष्टकृत्यां संयाज्यायां विनियुक्तो मंत्रो ब्राह्मणविद्भिरग्निदेवतापरतयैव
व्याख्यातः कर्मसमृद्धयर्थम् । तत्र च नासंकोचेन विशेषणानामन्वय इत्यर्थ एव विदांकुर्वतु । एवं इषेत्वेति-
मंत्रेऽपि इषे इतीष्यमाणार्थलाभार्थत्वेति प्रातिपदिकांशेन तत्प्रदानसमर्थं चेतनमुपक्षिपति ॥ द्वितीयाविभक्त्या
तस्य उत्पाद्यत्वविकार्यत्वसंस्कार्यत्वलक्षणकर्मत्वासंभवादाप्यत्वमेवोच्यते ॥ तत्रेऽप्यमाणभेदादभेदाच्चे-
त्ययमर्थः प्रतीयेत हे कैवल्यप्रद त्वां कैवल्यार्थं कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानमात्रापगमेनावप्तवान्
आप्तवानीति वा हे सार्वभौमप्रद त्वां सार्वभौमार्थं नदीसमुद्रवत्परिच्छेदाभिमानत्यागादाप्तवानीति वा हे
सारूप्यप्रद त्वां सारूप्यार्थं कीटभृंगवत् ध्यानेनाप्तवानीति वा हे स्वर्गप्रद त्वां स्वर्गार्थं कर्मणा
ग्रामवदाप्तवानीति वा यत्कृष्णो रूपमित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या हे शाखे शाखावच्छिन्नपरमेश्वर त्वां शाखारूपं
इषेन्नाय च्छेदनक्रिययाप्तवानीति वा तत्र पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरोर्था जघन्य इति स्वसंवेद्यम् ।
अथापि इषेत्वेति शाखामाच्छिनत्तीति अन्नं वा इष इति च ब्राह्मणविदः हे शाखे त्वां अन्नाय च्छिन-
त्तीत्यतः परोक्षवृत्त्या व्याचक्षते कर्मसमृद्धयर्थम् । न तावता मंत्रः स्वारसिकमर्थजहाति । न हि कदा-

भाग ०

॥ ३ ॥

चनस्तरसीत्यैद्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यादाविन्द्रपदस्य लक्षणया कर्मकाले गार्हपत्योपस्थापकत्वेपि ऋच
ऐंद्गीत्वं विहन्यते ॥ ऐंद्ध्येत्यस्यानर्थक्यापत्तेः । तस्मान्मंत्राणां स्वारसिकमीश्वरपरत्वम् । सर्वे वेदा यत्पदमा-
मनंतीति श्रुतेस्तत्संमतम् । क्रियापरत्वं तु विनियोगवशाज्जघन्यप्रवृत्त्येति सिद्धम् । स एवं भूतो विष्णुः
परमकारुणिको नामभिः कर्मभिश्चास्मदादिभिरात्तैराहूयमानः स्तूयमानश्च स्वस्य विश्वरूपमर्जुनादिभ्य
इवेतरेभ्योऽप्याविष्करोति ॥ तद्वारा च वैष्णवं परमं पदं सत्यादिलक्षणं आत्मीयं प्रापयतीति युक्ततरोऽयं नियोगो

हरिः ॐ । तन्नेमिमृभवोऽयुथानमस्वसहूतिभिः ॥ नेदीयोऽयुज्ञमङ्गिरः ॥ १ ॥

यन्मंत्रेषु विष्णोः कर्माणि पश्यतेति ॥ तस्यैवं फलोपमस्य विष्णोर्नमस्यत्वं स्तुत्यत्वं च विरूपदृष्टौ मंत्रावाहतुः ॥
तं नेमिमिति ॥ हे अंगिरः तं परमेश्वरं ऋभवो देवा यथा आनमन्ति एवं त्वमपि आनमस्व । सहूतिभिः समानै-
र्योग्यैराह्वानैर्भो भगवन्नमस्त इत्येवं भावयेदित्यर्थः । नेदीयो नेदीयां सुपांसुलुगिति सुपो लुक् । सन्निहित-
मन्तर्यामिणमित्यर्थः । तथा च मन्त्रांतरं अस्ति ज्यायान् कनीयस उपार इति । उपारे समीपे । कीदृशं

मंत्र-
॥ ४ ॥

तम् । नेमिं संसारचक्रस्य कालचक्रस्य वा आद्यंतशून्यस्यापि नेमिमिव नेमिं परिधिभूतम् । अत्र
फलोपमस्य परिच्छेदकत्वे नेम्यादिदृष्टांतः । वृक्षोपमस्य त्वाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिदृष्टांतोनुरूप
इति बोध्यम् । पुनः कीदृशमायज्ञं हविरातिथ्यं निरूप्यते सोमे राजन्यगते इत्युपक्रम्य वैष्णवो भवति
विष्णुर्वैयज्ञस्तस्मादतद्विरातिथ्यं निरूप्य इत्युपसंहारात्सोमाभिमानिनं यज्ञापरनामानं विष्णुम् । तेन
तस्मै नूनमुभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया ॥ वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ २ ॥ यस्मि
न्विश्वानिकाव्याचुक्रे नाभिरिव श्रिता । त्रितंजूती संपर्यंतं व्रजे गावो न संयुजं ॥ युजे
अश्वा अयुक्षतु न भंता मन्युके समे ॥ ३ ॥

यावान्सौम्यो मंत्रः स सर्वोऽपि वैष्णव इति गम्यते ॥ १ ॥ तस्मा इति । तस्मै यज्ञापरनाम्ने विष्णवे नूनं निश्चितं
अभिद्यवे द्योः अव्याकृताकाशस्य जगत्कारणस्य बीजोपमस्य अभितो वर्तमानाय फलोपमाय भो विरूप
नित्यया वाचा अपौरुषवेदरूपया सरस्वत्या सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोदयस्व प्रेरयस्व । कीदृशाय तस्मै ।
वृष्णे अभिमतफलवर्षिणे ॥ २ ॥ अथ पौरुषेयीणामपि वाचामयमेव स्तुत्य इत्याह ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्नी-

भाग०

॥ ४ ॥

श्वरे विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिः कृतानि भारतरामायणादीनि
 श्रिताश्रितानि पर्यवसन्नानि । एतेषां प्रतिकल्पं वर्णानुपूर्वीभेदेऽपि अर्थतो भेदाभावान्नित्यत्वमभिप्रेत्योक्तं वेदेऽपि
 यस्मिन्काव्यानि श्रितानीति । तत्र दृष्टान्तः । चक्रे नाभिरिवेति ॥ यथा नाभिश्चक्रस्यैकदेशं व्याप्नोति एवं
 काव्यानि एनं लेशत एव वर्णयन्तीत्यर्थः । तमेतं त्रितं त्रयाणां गुणानां तनितारं मायाया अपि स्रष्टारं जूती
 जूत्या मत्या । ध्यानेनेति यावत् । धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्प इति धीवृत्तिषु जूतिशब्दस्य पाठात् ।
 सपर्यत पूजयत । कम् । येन ब्रजे गोकुले गावः प्रसिद्धाः नशब्द इवार्थे । संयुजे समिति एकीभावं न युज्यत
 इति संयुक्तं तस्मै पित्रे । स हि जातकर्मणि आत्मा वै पुत्रनामासीति मंत्रं पठन्नभेदाध्यासेन पुत्रं स्पृशति ।
 पितुः प्रियार्थं यथा गोकुले गावो रक्षिता एवं युजे संख्ये अर्जुनप्रियार्थं अश्वान् तस्यैव रथे तुरगान् अयुक्षत
 योजितवान् । अर्जुनस्य सारथ्यं कृतवानित्यर्थः । उभयत्र प्रयोजनं—नभंतामन्यके सम इति । कुत्सिता अन्यके
 दुःशत्रवः समे सर्वे नभंतां हिंस्यन्तामिति । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति यारुक् । अत्र युजेसंयुजेपदाभ्यां
 अर्जुननंदावेव गृहीतुं युक्तौ ॥ पुराणेतिहासप्रामाण्याद्वजादिपदांतरसमभिव्याहाराच्चेति सहृदया एव विदांकुर्वन्तु ।

मंत्र-

॥ ५ ॥

अत्र काव्या श्रिता इत्यात्वं जूतीइति पूर्वसवर्णदीर्घश्च विभक्तेः सुपांसुलुगित्यनेनैव ॥३॥ यो नमस्यः स्तुत्यः
सर्वाश्रयश्च तस्य स्वरूपं अस्यवामीये सूक्ते मंत्रद्वयेन दर्शयति ॥ इन्द्रं मित्रमिति । यदिदं सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीदिति वेदांतप्रसिद्धम् एकमद्वितीयं सत् तदेव विप्राः विद्वांसः बहुधा बहुप्रकारेण वदन्ति कथयन्ति ।
तमेवेन्द्रं मित्रादिरूपं चाहुः ॥ यश्च सुपर्णो गरुत्मान् दिव्यो द्योतमानः तं-तथाग्न्यादींश्च तमेवाहुः ॥ अत्र
इन्द्रं मित्रं वरुणमुग्निमाहिुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ॥ एकं स द्विप्रं बहुधा वदन्त्यु-
ग्रियुमं मातुरिश्वा नमाहुः ॥ ४ ॥ कृष्णत्रियानुंहरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पत-
न्ति ॥ त आर्ववृत्रन्तसदनादृतस्यादिद्वृतेन पृथिवीव्युच्यते ॥ ५ ॥

आहुर्वदन्तीत्यभ्यासोर्थस्य भूयस्त्वं द्योतयति । अहो दर्शनीयाऽहो दर्शनीयेतिवत् ॥ ४ ॥ कृष्णमिति ।
यदेवं सर्वदेवतारूपं सत् तदेव कृष्णं सूर्यमंडलांतर्वर्ति । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरेक्यं
परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं-तदमस्तत्साम, कृष्णं

भाग०

॥ ५ ॥

तमरु एशतः पुरो भाः इति शास्त्रप्रसिद्धं सत्यानंदस्वरूपं भाःशब्दितं ज्योतिर्गायत्र्यामपि भर्गशब्दोदितं नियानं
यांत्यत्रेति यानं नि हीनं यानमस्य नियानं भूतलस्थायि अनुलक्ष्य सुपर्णाः शोभनपतनाः हरयः यज्ञभागहराः
संतो ये दिवमुत्पतन्ति क्षणमपि भूमौ न तिष्ठन्ति तेपि देवा अपोवसानाः पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति श्रुतेरप्यशब्दितैर्मानुषैः शरीरैराद्यादिता इत्यर्थः । आववृत्रन् कृष्णं समंताद्गोपयादवादिरूपेणावृत्त्य
आकृष्णेनुरजसावर्तमानो निवेशयन्नुमृतं मर्त्यं च ॥ हिरण्ययेन सवितारथेना देवो
याति भुवनानि पश्यन् ॥ ६ ॥

स्थिता इत्यर्थः ॥ वृत्तु वर्तने झस्य रन् । ऋतस्य कर्मफलस्य सद्गतात् भोगस्थानात् स्वर्गात् । एत्येति शेषः ।
तदेव सदनं स्तौति । आदित् । अस्मादेव ऋतस्य सद्गतात् घृतेन जलेन पृथिवी व्युद्यते वृष्टिद्वारा कृत्रा क्रियते । स्वर्ग
वासापेक्षया कृष्णसान्निध्यं श्रेय इति मत्वा सर्वे देवाः भूमौ वासमरोचयन्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ नन्विदं मित्रसौर्याविति
द्वयोरप्यनयोर्मित्रयोः सूर्यदेवत्यत्वं स्मर्यते । तत्कथं सूर्यात् वर्ति ततो न्यत् सद्भिधं कृष्णं वस्त्वित्याशंक्याह ।

मंत्र-
॥ ६ ॥

आकृष्णेनेति । कृष्णेन कृष्णशब्दितेन रजसा रंजकेन एष ह्येवानंदयतीति श्रुतिप्रसिद्धेन सता हेतुना आवर्त-
मानः सविता देवो यातीति वदंत्या को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो नस्यादिति श्रुत्यंतरप्रसि-
द्धं सवितुश्चालकं कृष्णं रजस्ततः पृथगिति दर्शितम् ॥ न च कृष्णेनेति रथेनेत्यस्य विशेषणं संभवति ॥ व्यव-
हितत्वात् । कृष्णं भा इत्यदाहृतश्रुत्यंतरविरोधाच्च । सौर्यत्वं त्वृचोर्दिवाकीर्त्यत्वादौपचारिकम् । लिंगादर्शनात् ।
यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशुस्त्वं वनस्पतीन् ॥ ततुस्त्वामेकविंशतिधा संभरामि
सुसंभृता ॥ ७ ॥

शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ६ ॥ अत्रैव मंत्रांतरमुदाहरति । यत्कृष्ण इति । हे भगवन् यत् यस्मात्त्वं कृष्णः सत्यानं-
दस्वरूपोपि मायाया रूपं रूपवज्जातीयं वियदादिकं कृत्वा निर्माय वनस्पतीन् स्थावरं जंगमं च प्राविशः
प्रविष्टवानसि । एतेन तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यस्याः श्रुतेरर्थो दर्शितः । यतः प्राविशस्ततो हेतोर्वनस्पति-
भ्यः सकाशात् त्वां तदंतःप्रविष्टं संभरामि चिन्मया एव समिध आचिनोमीत्यर्थः ॥ सुसंभृता सम्यगाभरणवता

भाग०

॥ ६ ॥

भावेन । एकविंशतिभेत्येकविंशोयं पुरुष इति संख्यासामान्यादिधर्मस्याप्यात्मरूपत्वं दर्शितम् । एतेन ओ-
षधे त्रायस्वैनं शृणोत ग्रावाणः इत्यचेतने प्रयोजनसंबंधोपि तत्तदंतःप्रविष्टचेतनाभिप्रायेण नत्वचेतनांशाभि-
प्रायेणेत्यापि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ कुतो हेतोर्भगवान् भूमाववततारेत्यत आह ॥ उतमातेति ॥ माता आदतिः ।
पृथिवीति यावत् । द्यौः पिता पृथिवी मातेति मंत्रवर्णात् । महिषं महांतं इंद्रं अन्ववेनत् अन्वविदत् । तस्य हितं
उतमातामहिषमन्ववेनदुमीत्वा जहति पुत्रदेवाः ॥ अथाब्रवीद्रुद्रमिंद्रो हनिष्यन्स
खैविष्णो वितरं विक्रमस्व ॥ ८ ॥

स्ववचनं प्रकाशितवती ॥ तदेवाह ॥ अमी इति ॥ हे पुत्र अमी देवास्त्वा त्वां जहति । गोब्राह्मणयज्ञादीना-
मसुरैर्भुवि भंगे कृते भागमलभमानाः देवा अरक्षितारं त्यक्ष्यंतीति भावः ॥ अत्र इंद्रो वृत्रं वारयति धर्ममिति
वृत्रं असुरकुलं हनिष्यन् स्वयमशक्तः सन्निदमाह ॥ सखे इति ॥ हे सखे अंतर्यामितया परमाप्ततम विष्णो व्यापन-
शील वितरं विशेषेण सुतरां क्रमस्व अत्युत्कटं पराक्रमं कुरु । असुरान् जहीत्यर्थः ॥ ८ ॥ स एवमिंद्रे-

मंत्र-
॥ ७ ॥

णाभ्यर्थितो विष्णुर्देवक्या उदरे योगमायाद्वारा पूर्वं सप्तसंख्यान् अर्द्धगर्भान् आवेशयदित्याह ॥ सप्तार्द्धगर्भा
इति ॥ कालनेमिपुत्राः षड्गर्भाख्याः ब्रह्माणमारुध्यामरत्वं प्राप्ता अपि पितामहेन हिरण्यकशिपुना पि
तामहं परित्यज्य देवपितामहं श्रयंतो यूयं स्वपितुर्हस्तेनैव मरणं प्राप्स्यथेति शप्ताः ते पाताले शयाना
ब्रह्मवरदानात् स्थूलेन शरीरेणाविनष्टा अपि दैत्यशापाल्लिङ्गशरीरेणैव वासिष्ठोदाहृतलवणवद्योगमायाबलेन
सप्तार्द्धगर्भाभुवनस्युरेतो विष्णोस्तिष्ठन्तिप्रदिशाविधर्मणि ॥ ते धीतिभिर्मनसा ते
विपुश्चितः परिभुवः परिभवन्ति विश्वतः ॥ ९ ॥

जन्मांतरं लेभिरे ॥ तत्र च कंसीभूतेन कालनेमिना ते निहता इति हरिवंशे उपाख्यायते । तेन षण्णामर्द्धग
र्भत्वम् । रामोपि देवक्या उदरात् सप्तमगर्भ एव योगमायया निष्कास्य रोहिण्या उदरे निवेशित इति अय-
मप्यर्द्धगर्भ एव । एवं सत्पार्द्धगर्भा भुवनस्युरेतो भुवनबीजभूतस्य विष्णोः प्रदिश्यत इति प्रदिक् तया प्रदिशा
आज्ञाकारिण्या योगमायया हेतुतया विधर्मिणि विपरीते धर्मे अंशेनामरत्वमंशेन जन्मादिभावत्वमित्येवंरूपेषु

भाग०

॥ ७ ॥

भूचरेष्वत्यंतदुष्करेषु तिष्ठन्ति । एतदेवाह ॥ ते इति ॥ ते सप्तगर्भाः विपश्चितो ज्ञानवन्तः धीतिभिः पूर्वेषां देहानां
निधानैरवस्थापनैः परिभवन्ति साकल्येन वर्तन्ते । पुनश्च ते मनसा परिभुवः मनोमात्रेण साधनेन विश्वतः
देहेन्द्रियादिसाकल्येन संपन्नाः संतः परिभवन्ति उत्पद्यन्ते पुनरित्यर्थः । अत्र रामविषये मनसेत्युभयत्रान्वेति ।
तस्य मातृद्वयेपि मनोमात्रेण प्रवेशात् । स्वकर्मजदेहाभावादिति ध्येयम् ॥ ९ ॥ कृष्णान्नियानमिति भगवतो
यईचुकार न सो अस्य वेदुय ईदुदर्शु हिरुगिनुतस्मात् ॥ समातुर्यो नु परिवीतो अन्तर्ब

हुप्रजानिर्ऋतिमा विवेश ॥ १० ॥

भूप्रवेश उक्तः तं विशदयति ॥ य ईमिति ॥ योयं धीधातुः ई एनं प्रपंचं चकार कल्पिवान् सः अस्य एनं
प्रपंचं न वेद न हि जडं मनः स्वकार्यं वेदितुमलं मृदिव घटम् । यश्चाहंकारः ई एनं ददर्श यो द्रष्टृत्वाभिमानो
तस्मादपि नु निश्चितं हिरुक् पृथक् इत एव य एवं विधोहंकारस्यापि साक्षी केवलदृष्टमात्रस्वरूपः स मा-
तुर्यो ना । सुपां सुलुगिति सुपो डा । योनेः गर्भाशयस्य अंतर्मध्ये परिवीतोऽर्थाज्जरायुणा वेष्टितो भूत्वा निर्ऋतिं

मंत्र-
॥ ८ ॥

भूमिं आविवेश । कीदृशः । बहुप्रजाः । अष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रस्त्रीषु प्रत्येकं दश पुत्रान् एकां कन्यां
चप्रतिस्त्रियं जनयतः स्पष्टं पुराणेषु बहुप्रजत्वम् ॥ एतच्च कृष्णस्तु भगवान्स्वयमित्यस्याः
स्मृतेर्मूलम् ॥ १० ॥ कथं पुनर्मातुर्योनावाविवेशेत्यत आह ॥ कृष्णं त एमेति ॥ हे भूमन् । ते तव रुद्ररूपेण
पुरस्तिस्त्रो रुशतो नाशयतः, यद्वा पुरः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहान् ग्रसतस्तुर्यस्वरूपस्य यत्कृष्णं भाः सत्या-
कृष्णंतएमरुशतःपुरोभाश्चरिष्णवर्चिर्वपुषामिदेकम् ॥ यदप्रवीतादधतेहगर्भसद्यश्चि
तोभवसीदुद्धतः ॥ ११ ॥

नन्दचिन्मात्रं रूपं तत्त एम प्राप्नुयाम । यस्य तव एकमित् एकमेव अर्चिः ज्वालावदंशमात्रं समष्टिजीवरूपं
वपुषां देहानां अनेकेषुदेहेषु चरिष्णु भोक्तृरूपेण वर्तते । यत्कृष्णंभाः अप्रवीता नास्ति प्रकर्षेण वीतं गमनं
यथेष्टसंचारो यस्याः सा । निरुद्धगतिर्निगडग्रस्ता देवकीत्यर्थः । कृष्णाय देवकीपुत्रायेति छान्दोग्ये
देवक्या एव कृष्णमातृत्वदर्शनात् सा स्वगर्भे दधते धारयति । दध धारणे इत्यस्य रूपम् । ह प्रसिद्धम् । स

भाग०

॥ ८ ॥

त्वं जातो देव जातो गर्भतो बहिराविर्भूतः सन् सद्य इदु सद्य एव चित् निश्चितं खलु दूतो दुनोतीति दूतः
 मातुः खेदकरो वियोगदुःखप्रदो भवसीत्यर्थः । एतेन देवकीपतेर्वसुदेवस्य गृहे जन्मधृतवानिति सूचितम् । तत्र
 वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यम् । अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरिति प्राश्नावयं शवसातुर्वसुं यदुमिति च प्रमाणम् । तत्र
 हरिवंशे पूर्वं सोमवंशाद्ययातेः सकाशात् यस्य यदोः क्रोष्टादीनामभ्य शूरवसुदेवांतो वंश उक्तः । विकट्टुवाक्ये
 पुनः मूर्यवंश्याद्धर्यश्वाज्जातस्य यदोरेव माधवादिक्रमेण वसुवसुदेवांतो वंश उक्तः । तत्र यथा ब्रह्मपुत्रस्य
 वसिष्ठस्य मित्रावरुणाभ्यां पुनर्जातस्यापि नामरूपयोर्भेदः पूर्वान्वयाद्विच्छेदश्च नासीत् एवं ययातितो हर्यश्वाच्च
 जातस्य यदोरपि ज्ञेयम् ॥ यथा च ब्रह्मपुत्रस्यापि सनत्कुमारस्य कार्तिकेयत्वे स्कंद इति नाममात्रं भिन्नं
 व्यनक्ति । तमसरूपारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तं स्कंद इत्याचक्षत इति छांदोग्ये दर्शनात् । तथाशूर
 स्यययात्यन्वये हर्यश्वान्वये च जातस्य वसुरिति नाममात्रेण भेदः । तेन वसुदेवस्य शूरपुत्रत्वं वसुपुत्रत्वं च
 संगच्छते । अत एव मुदाहृतश्रुत्योरर्थः—अहं वसुनः वसोः सकाशात् भुवं अभवम् । अडभावः शवभावो गुणा
 भावश्चार्पः । पूर्व्यः आद्यपतिः स्वामी । अविशेषात्कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः । तथाहं शवसा बलेन तुर्वसुं यदुं

मंत्र-

॥ ९ ॥

प्राश्रावयं प्रकर्षेण श्रावितवानस्मि-यदुवंशीयाः वयमतिबलवत्तरा इति ॥ अत्रतुर्वसुग्रहणं ययातेर्यदुवशंज-
त्वज्ञापनार्थम् । तेन यदुवंशे उत्पन्नस्य देवकीभर्तुर्गृहे भगवानुत्पन्न इति प्रसिद्धम् ॥ ११ ॥ अयं जात
मात्रो मात्रा वियुक्त इत्युक्तं तत्र हेतुमाह ॥ विष्णुमिति ॥ स्तोमासः स्तोमाः । आज्जसेरसुक । स्तुत्याः महो
तो विष्णुं पुरुदस्मं बह्वायतनं अर्काः अर्भकाः । यामनि भक्तजनेषु प्रेमपीयूषपरिवेषणे गमन् । मंत्रेघसेतिले-
विष्णुंस्तोमासःपुरुदस्ममर्काभगस्येवकारिणोयामनिगमन् ॥ उरुक्रमःककुहोय
स्यपूर्वीर्नमर्हन्तियुवतयोजनित्रीः ॥ १२ ॥

लुक् । गताः प्राप्ताः । यमोपरिवेषणे एव मित्त्वादिह परिवेषणे यमेर्हस्वो न । के इव । भगस्येष्ट्वर्यस्य कारिण
इव ॥ अयमर्थः ॥ एकः पुत्रमिव प्रेम्णा वस्त्रालंकरणादिना विष्णुमर्हितं करोति अपरो दंडभयाद्राजानमिव । तत्रा
राधनस्यैकरूपत्वेपि भावभेदात् उरुक्रमो उरुर्महांस्त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः ककुहः
कुहकोस्ति । यतो यस्य पूर्वीर्जनित्रीः प्रथममातरः युवतयः देवक्याद्याः । बहुत्वं कल्पभेदाभिप्रायेण पूजायां वा ।

भाग●

॥ ९ ॥

अत्र सुपां सुपो भवन्तीति जसः शस्त्रानमर्द्धन्ति भगवदत्तेन महिम्ना उपेता अपि न तत्कर्तृकेण प्रेम्णा क्लियन्ते ।
तेन प्रेमभक्तेषु गोकुलजनेष्वेव रक्तोभूदिति ॥ १२ ॥ सद्यश्चिज्जात इति य उक्तस्तं जातमात्रं देवा परिवव्रुरि-
त्याह वसिष्ठः ॥ सस्वश्चिद्धीति ॥ सस्वर्गः—यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं
स्वःपदारूपदमिति श्रुतिनिरुक्तं सुखवतासमानं सस्वः श्रीकृष्णाध्यासितं भूमंडलम् । चिद्धि इत्यनर्थकौ नि-
सुस्वश्चिद्धितुन्वः १ शुभमाना आहंसा सोनीलपृष्ठा अपुप्तन् ॥ विश्वंशर्द्धौ अभितो मा
निषेदनरो नरण्वाः सवने मदंतः ॥ १३ ॥

पातौ सूचनप्रसिद्धयर्थौ वा । हंसासो हंसाः देवाः आसमंतात् गताः प्राप्ताः तन्वः तनूः शुभमानाः शोभयंतः ।
दिव्यरूपधारिण इत्यर्थः । नीलपृष्ठाः । डलयोरैक्यात् नीडं स्वर्गः पृष्ठं येषां ते नीडपृष्ठाः । अंशमात्रेण
स्वर्गे स्थित्वा सर्वात्मना भूमिमागता इत्यर्थः । विश्वं कृत्स्नं शर्द्धः । शृधु क्लेदने । वृष्टिकरं द्युस्थानमंतरि-
क्षस्थानं च देवता यूयं अभितः समंतात् मा मां मदभिन्नं निषेद निषसादः । अत्रः वसिष्ठः मा इति प्रत्यगं

मंत्र-

॥१०॥

भेदादीश्वरमस्मच्छब्देन निर्दिशति—मामुपास्वेति अहं मनुरभवमितीन्द्रवामदेवादिवत् । अत्र दृष्टान्तः।नरो-
नेत्यादि ॥ नशब्द उपमार्थे । यथा नरो मनुष्याः सवने पुत्रजन्माद्युत्सवे रण्वाः रमणशीला मदंतो हृष्यंतः सं-
स्क्रियमाणस्य शिशोरभितो निषीदंत्येवं देवाः कृष्णमभितो निषेदुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं निषण्णा देवाः
वसुदेवं संबोधयन्ति ॥ इमे दिव इति ॥ भो मनुज इमे परिदृश्यमानाः दिवः संबंधिनो देवाः अनि-
इमेदिवो अनिमिषापृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ॥ प्रव्राजे चित्रद्योगाधम
स्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ १४ ॥

मिषाः निमिषवर्जितत्वेन अत्यन्तं सावधानाः पृथिव्याः सम्बन्धिनं अचेतसं अज्ञं जनं स्वयं चिकित्वांसः
तस्य हितं जानन्तः नयन्ति एवं कुरुष्वेति शिक्षयन्ति ॥ तदेवाह ॥ प्रव्राज इति ॥ प्रकर्षेण व्रजते देशसी-
मामुल्लंघ्य गच्छते पुरुषाय नद्यो यमुना तत्संबन्धिजलम् । सोऽजम्भावः आर्षः । गाधं प्रावृट्कालेपि जानुदघ्न-
मस्ति । अतो नोस्माकं पुरोवर्तिनोस्य शिशोर्विष्पितस्य वेवोष्टि व्याप्नोतीति विट् पाति पिवतीति वा पितः विट्

भाग०

॥१०॥

चासौपितश्च विष्पितः जगतःसृष्टिस्थितिप्रलयकृत् तस्य।विषशब्दस्यार्षे षत्वम् । कर्मणि षष्ठी । एवंच वि-
 ष्पितं पारं यमुनायाः परं तीरं प्रापयितुं पर्षन् स्नेहवान् आदरयुक्तो भव । यमुना च तुभ्यं मार्गं दास्यतीति
 भावः ॥ १४ ॥ ननु कथमितरैरज्ञातेन मयाऽयं पारं नेतुं शक्यः क्व वायं नीत्वा स्थापनीय इत्याकांक्षाया-
 माह ॥ यद्गोपेति ॥ यत्स्थानं गोपावत् गोपालयुक्तं यत्र च अदितिर्मित्रो वरुणश्च सुदासे शोभनाय दानाय-
 यद्गोपावददितिःशर्मभद्रंमित्रायच्छंतिवरुणःसुदासे ॥ तस्मिन्नातोक्तंनयंदधाना
 माकर्मदेवहेलनंतुरासः ॥ १५ ॥ इदमुत्प्रत्युहृतमंपुरस्ताज्ज्योतिस्तमसोवयुना
 वदस्थात्॥नूनंदिवोदुहितरोविभातीर्गंतुकृणवन्नुषसोजनाय ॥ १६ ॥

भद्रं उत्सवादिरूपं शर्म सुखं भद्रं अनामयं च यच्छंति तस्मिन् स्थाने तोकं तनयं आदधानाःआदधानः। भवेति
 शेषः । तत्र स्थापयेत्यर्थः ॥ भो तुरासः इतस्ततः प्लवमानमनोवेगत्रस्ता देवहेलनं देवानामवज्ञानं मा कर्म
 मा कुरुत । आर्षः पुरुषव्यत्ययः । स्वाभेदविवक्षया वा ॥ १५ ॥ एवं देवैराज्ञतो वसुदेवः

मंत्र-
॥११॥

कृष्णमानीय नंदागारे यशोदानिकटे स्थापितवान् । तेनैव सह गताः देवाः तत्र भगवतः स्वरूपं वर्णयन्ति ॥
इदमुत्प्रेति त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ इदं शिशुरूपेण दृश्यमानं नूनं निश्चितं तत् वेदांतप्रसिद्धं ज्योतिश्चिन्मात्रं पुरुतमं
भूमसंज्ञं तमसः तमःकार्यात् संसारात् तत्कारणादव्याकृताच्च पुरस्तात् पूर्वं उदस्थात् उत्थितं नित्यमा-
विर्भूतं वयुनं प्रशस्तं कर्म दुष्टनिग्रहाशिशुपालनरूपम् । दैर्घ्यं सांहितिकं—वयुनावत् भवितुं जातमित्यर्थः ।
अस्थुरुचित्राउषसःपुरस्तान्मिताइवस्वरवोध्वरेषु ॥ व्यूवजस्यतमसोद्वारोच्छ
न्तीरव्रंछुचयःपावकाः ॥ १७ ॥

उषसः उषोभिमानिन्यो देवताः गां तु पृथिवीं कृणवन् अलंचक्रुः । अथेति शेषः । जनाय दुष्टनि-
ग्रहादिना जनहितायेत्यर्थः । कीदृश्य उषसः । दिवो दुहितरः । अव्याकृताकाशाज्जाता इत्यर्थः । अतएव विभा-
ताः विशेषेण भांत्यः ॥ १६ ॥ अस्थुरुचित्रा इति ॥ पुरस्तादितः पूर्वं चित्राः उषसः अस्थूलार्थकराः उषः कालाः
स्थिताः ॥ तथापि ताः मिता इव परिच्छिन्ना एव । अल्पानंदकरत्वात् । अद्यतनी उषा अखडानंदप्रकाशिकेत्यर्थः ।

भाग०

॥११॥

मितत्वेदृष्टांतः। अध्वरेषु स्वरवद्वयूपाकदेशप्रादेशमात्रकाष्ठतुल्या इत्यर्थः। एतास्तु ब्रजस्य ब्रजसंबन्धिनस्तमसो
मूलाज्ञानस्य पोषकाणि द्वाराणि देहाद्यभिमानान् उ निश्चितं व्युच्छन्तीः वैपरीत्येन प्रकाशयन्तीः। अत्र न ब्रत-
वत्यः याः शुचयः पावकाः शुद्धिकर्त्र्यः। अहो ब्रजस्य भाग्यमखंडं ब्रह्म प्राक्कचिदप्यनाविर्भूतमाविरभूदिति
भावः ॥१७॥ न केवलं ब्रजस्य भाग्यं अपि तु भोजोपलक्षितानां वृष्ण्यंधकयादवानामपीत्याह ॥ उच्छन्ती
उच्छन्तीर्यचितयत भोजान् राधोदेयायोषसो मघोनीः ॥ अचित्रे अन्तःपुण्यः
स संत्वबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ १८ ॥

ति ॥ अद्य भोजान् उच्छन्तीः कंसेनाभिभूतान् भोजान् प्रकाशयन्तीः उषसः अचितयत जानीत राधोदेयाय
धनप्रदानाय मघोनीः धनवतीः। अत्र ब्रजस्य तमसो द्वारा व्युच्छन्तीरिति भोजान् राधोदेयाय उच्छन्तीरिति च
ब्रजस्याज्ञानापगमेन परमपुरुषपुरुषार्थभागित्वं भोजानां श्रीकरत्वेनावरपुरुषार्थभागित्वं चोक्तम्। तत्र कारणं
प्रागेवोक्तं विष्णुं स्तोमास इत्यत्र। तथा अचित्रे अचमत्करणीये महामोहमये तमसि विमध्ये अन्तः। स्थिता

मंत्र-
॥१२॥

इति शेषः। पणयोऽसुराः ससंतु स्वपंतु यथा अबुध्यमानाः। स्वहितमिति शेषः। तदेवं मंत्रत्रयेण क्रमात्कृष्णस्यां
विर्भावो जनस्योपकाराय ब्रजस्य कैवल्याय भोजानां राज्यादिलाभाय चेत्युक्तम् ॥ १८ ॥ अथ रामकृ-
ष्णयोः सूत्रांतर्यामिरूपयोः साहचर्यमाह ॥ अपाडिति ॥ स एवं अपाड् प्रत्यङ् सन् प्राङ् परागिव एति
अन्तरात्मापि सन् बहिर्भावेन पुरुषांतररूपेण चरति। कुतः। स्वधया लोकानां पुण्येन कर्मणा गृभीतो वशी-
अपाङ्प्राङ् इति स्वंधया गृभीतो मर्त्यो मर्त्येनासयोनिः ॥ ताशश्चंता विषूचीना विषं
तान्य १ न्यंचिक्युर्न निचिक्युर्न्यम् ॥ १९ ॥

कृतः सन् अमर्त्यः कृष्णोऽंतर्यामी मर्त्येन कृत्स्नकार्याभिमानिना सूत्रात्मना रामेण सयोनिः समानायां योनौ
उदरे स्थाने वा भवतीति सयोनिः सोदर्यः सहचरंतावुभावपि रामकृष्णौ शश्चंता शश्चद्भवौ। यो वै तत्काप्यसूत्रं
विद्यातं चांतर्यामिणमिति प्रसिद्धौ सूत्रांतर्यामिणौ। विषूचीना विष्वंचौ व्यापकौ विषंता विविधप्रकारेण
यंतौ चरंतौ तयोरन्यं एकं सर्वं जना निचिक्युः कार्यरूपत्वाज्जानंति ज्ञातवन्तः प्रांच इति वा। सूत्रा-

भाग०

॥१२॥

तमनोपि शास्त्रैकसमाधिगम्यत्वात् अन्यं कृष्णं न निचिक्वुः इदंतया न जानीयुः प्रत्यगात्मत्वेनाविषय-
त्वात् गोपजना इत्यर्थः ॥ १९ ॥ हरिवंशक्रमेण प्रथमं शकटासुरभंगमाह । पृथुरिति । दक्षिणायाः
दक्षिणादिकसंबंधी मृत्युदूत इत्यर्थः । रथः शकटं अयोजि नियुक्तम् । असुरैरिति शेषः । एनं अमृतासः अमृता
देवासः देवाः आसमंतात् अस्थुः परिवार्य स्थितवंतः न तु भक्तुं अशक्नवन्नित्यर्थः । स रथः कृष्णात् कृष्णं
पृथुरथो दक्षिणाया आयोज्यैर्न देवासो अमृतासो अस्थुः ॥ कृष्णादुदस्थादार्या
३ विहायाश्चेकित्संती मानुषाय क्षयाय ॥ २० ॥

प्राप्य विहायाः आकाशात्तं प्रति उदस्थात् उत्थितः । कृष्णेनांतरिक्षउत्क्षिप्त इत्यर्थः । तदा मानुषाय मनुष्य-
रूपस्य कृष्णस्य क्षयाय नाशोपि विषये चेकित्संती विचिकित्संती संदिहाना आर्या श्रेष्ठा सर्वा प्रजा अभूदिति
शेषः । कथमेतच्छकटमुत्क्षिप्तं कथं वानेन सन्निहितोपि शिशुर्न मर्दित इत्याश्चर्यममन्यतेत्यर्थः ॥ २० ॥

मंत्र-

॥१३॥

शकुनिरूपायाः पूतनाया वधमाह । हेतिरिति । हेतिरिव हेतिरायुधवन्मृत्युरूपा पक्षिणी अस्मान् अभिभवितुमा-
यातापि न दभाति नाभिभवति प्रत्युत अग्निधाने अग्निरूपस्य कृष्णस्य धाने पाने तर्पणे निमित्ते आ असुग-
तिदीप्त्यादानेषु । अस्माणि जन्तान् च । दीपयन्त्यां अग्नीष्टिकायां पदं स्थानं कुरुते कृष्णाय स्तनदानव्याजेन
बह्मवैवपपातेत्यर्थः । एवमुक्त्वा शान्तिं पठन्ति शन्न इति नोस्माकं गोभ्यः पुरुषेभ्यश्च शं कल्याणमस्तु ।
हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मान् आप्यापदं कृणुते अग्निधाने ॥ शन्नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च
स्तुमानो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ २१ ॥ साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना ॥
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्यन्ति हाकया ॥ २२ ॥

भो देवाः कपोतो मृत्योर्दूतोस्मान्मा हिंसीदिति ॥ २१ ॥ वात्यारूपिणा तृणावर्त्तेन कृष्णे विहायसा नीते
देवास्तं शपन्ति । साकमिति हे यक्ष्म महारोग वात्यारूपराक्षस चाषेण चाषवर्णेन शिशुना किकीत्यव्यक्तभाषणेन
दीव्यता क्रीडता किकिदीविना कृष्णेन त्वत्प्रपतनहेतुना साकं सार्द्धं त्वं प्रपत अंतरिक्षात् च्युतो भव ।

भाग ०

॥१३॥

तथा वातस्य ध्राज्यायांसुरेषया सोमस्पर्शिन्या वात्यया साकं सद्य एव नश्य नष्टो भव । तथा निहाकया
नितरां हा इति कायति शब्दं करोत्यनयेति निहाका तीव्रवेदना तया साकं नश्य । नष्टे च त्वयि भगवान-
स्मदीयो यथेष्टं विहरत्विति भावः । एवमुक्तमात्रे तत्तथैव जातमिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ततस्त्रिचतुर्वार्षिकं कृष्णं
गव्यार्थिनो गोपाः प्रार्थयन्ते । आग्नें तं मन्यत इति सूक्तेन । तत्रायं मंत्रः । नवान इति । हे अग्ने जाठररूपेणां-
नवानो अग्र आभरस्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः ॥ तेस्याम्य आनृचुस्त्वादूता सोदमेदम्
इषंस्तोतृभ्य आभर ॥ २३ ॥

तस्थ भगवन् नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्यः नवाः क्षीरमण्डदधिमस्तु नवनीताद्या यज्ञेऽप्यप्राप्ता इषोन्नानि आभर आह-
र सुक्षितीः कल्याणभूमीः । याभिर्भक्षिताभिरायुःसत्त्वबलारोग्यादिकं भवति तादृशीभिरित्यर्थः । कथमेता-
लभ्यन्त इत्यत आहुः । तइति । ये देवास्त्वां पुरा आनृचुः स्तुतवन्तः । त एव वयं दमे दमे गृहे गृहे त्वादूतासः
त्वदूताः स्याम यस्य गृह्यं यद्यदस्ति तत्तत्तुभ्यं निवेदयिष्याम इत्यर्थः । इषं स्तोतृभ्य आभरेति पुनर्वचनमाद-

मंत्र-
॥१४॥

गार्थम् ॥ २३ ॥ एवं तेषामिष्टमनुतिष्ठतामपि यदा वंचयते तदा त एनमुपालभन्ते । उभे इति । हे सुश्वंद्र
सुतरामाहादकेति साकृतं संबोधनम् । त्वं उभे सर्पिषां पूर्णे दवीं दव्यौ स्वस्यैवासनि आस्ये श्रीणीषे मिश्रयासि
नत्वेकामपि बहुभ्योस्मभ्यं प्रयच्छसि एवं मा कुर्वित्यर्थः । उतो अपिचनः अस्मान् उत्पुपूर्याः उत्कर्षेण
पूरितवानसि हविष्यैः पूर्वं उक्थेषु तथा इदानीमपि पूरयस्वेत्यर्थः । शवसः बलस्य पते स्वामिन्निषंस्तो
उभेसुश्वंद्रसुर्पिषोदवींश्रीणीषआसनि ॥ उतोनुत्पुपूर्याउक्थेषुशवसस्पतुदृषं
स्तोतृभ्युआभर ॥ २४ ॥ अवस्वयस्यवेषणेस्वेदंपथिषुजुह्वति ॥ अभीमहस्वजं
न्युंभूमापृष्ठेवरुरुहुः ॥ २५ ॥

तृभ्य आभर । यद्वा उभे अपि दव्यौ त्वमेव आसनि श्रीणीषे पिवास्मांस्तर्पयसीत्याश्चर्यमित्यर्थः । विंवरूपे
त्वयि तुष्टे त्वत्प्रतिविंनानामस्माकं तुष्टिरर्थसिद्धेति भावः ॥ २४ ॥ अवस्वेति । यस्य नवनीतादेः वेषणे
अवस्थापने व्यवस्थार्थं स्वेदं घर्मोदकं पथिषुमार्गेषु गोपाः क्षीरादिभाजनानि वहंतो जुह्वति स्म श्रमजेन

भाग०

॥१४॥

घर्मोदकेन भुवं क्लृदयन्ति स्म । एवं श्रमागतमपिगव्यं एते वयं अभीमतः साकल्येन अह निश्चितं स्वजन्यं
स्वस्य जन्यं स्वाधीनं कर्तुं भूम प्रभवाम इत्यालोच्य ते पृष्ठा पृष्ठानि रुरुहुरिवेत्येवार्थः । एकस्य पृष्ठे
परस्तस्यापि पृष्ठेऽपर इत्येवंकर्मणारुह्य अत्युच्चस्थानस्थमपि क्षीरादिकं स्वायत्तं कुर्वत्येवेत्यर्थः ॥२५॥ एव-
मनेकैरुपायैर्गव्यमश्नाति भगवति मंत्रस्तदाशयं विवृणोति ॥ यं मर्त्यं इति ॥ यं श्रीकृष्णं विश्वात्मानं विश्व-
यं मर्त्यैः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्युधायसे ॥ प्रस्वादनं पितॄनामस्ततातिं चिदायवे ॥२६॥

स्य धायसे तृप्तये पुरुस्पृहं बहुकामयन्तं अत एव पितॄणां नवनीतानां प्रस्वादनं आस्वादानं आस्वादनकर्त्ता
रमुपलभ्य मर्त्यः आयवे जीवनाय अस्ततातिं गृहस्य पालनं कर्त्तव्यत्वेन विदत् अविदत् ज्ञातवान् । अय
मर्थः । यद्येवं बालाः सर्वे गव्यं मुष्णन्ति तर्हि जीवनलोपो भविष्यतीति गृहसंरक्षणे जनः प्रवर्त्ततां भगवां
स्त्वल्पेपि गव्ये मया आस्वादिते त्रैलोक्यसंतर्पणजं पुण्यमेते प्राप्स्यन्तीति चौर्येण तदास्वादयतीति ॥२६॥

मंत्र-

॥१५॥

तमेवं कुर्वाणं निगृह्य गोपीजनो यशोदामानीय वदति । अयं रोचयदिति । अयं तव पुत्रः अप्रकाशमानान्
गोप्यस्थानेपि स्थितान् क्षीरादीन् रसान् रोचयत् भोक्तुं रोचयते । पुनश्च रुचानः स्तेनोप्यस्तेनवद्दी
प्यमानो धृष्टत्वं करोतीत्यर्थः । अयं उपालभ्यमानः पूर्वीः स्वापेक्षयातिप्रौढा अपि नारीः विवासयत् विव
सनाः करोति । एवं व्याकुलीकृत्य पलायत इत्यर्थः । ऋतेन शपथेनैतद्वदामो न तुतद्वेषेण । तर्हि बह्वीभिर्मि

अयं रोचयद् रुचो रुचानोऽयं वासयद्वा १ तेन पूर्वीः ॥ अयमीयत ऋतुयुग्भिर्भुजैः स्वर्वि

दानाभिर्नाचर्षणिप्राः ॥ २७ ॥

लित्वा कुतो न ध्रियते तत आहुः । अयं ऋतुयुग्भिर्वेगवाद्भिरिति यावत् । अश्वैरीयते लभ्यते वेगवतोश्चाद
प्यधिकं धावतीत्यर्थः । कीदृशोयम् । स्वर्विदा स्वःभक्षणसुखं विन्दतीति स्वर्वित् तेन सुखमात्रार्थिना ना
भिस्थजाठरेण निमित्तेन चर्षणिप्राः चर्षणीः प्रजाः प्लायते लंघयतीति चर्षणिप्राः । रलयोः सावर्ण्यात्प्राः
मिष्टार्थी अयं लोकमर्यादां लंघयतीत्यर्थः । वस्तुतस्त्वयमासामभिप्रायः । अयं चिदात्मा स्वयं रुचानः

भाग०

॥१५॥

प्रकाशमानः अरुचः अरोचमानान् जडान् घटादीन् रोचयत् प्रकाशयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
श्रुत्यंतरात् । अयमेव विशेषेण पूर्वीः प्रजाः अव्यक्ताद्याः स्वयमनृताः सतीः स्वेन ऋतेन सत्येन
वासयति । अयमेव जडस्यानृतस्य च प्रपंचस्य स्फूर्तिसत्ताप्रद इत्यर्थः । अयं ऋतयुग्भिः सत्येन
वस्तुना संबधैरिन्द्रियाइवैरंतर्मुखैरिन्द्रियैर्मनोमात्रतां गतैरीयते गम्यते स्वर्विदा नाभिना सगुणब्रह्मो
पलब्धिस्थानेन नाभिना आलंबनीकृतेन ईयते । नाभ्या उपरि तिष्ठति । विश्वस्यायतनं महदिति
यत्र मंथां विबध्नते रश्मीन्यमितुवा इव ॥ उलूखलसुतानामवेद्विद्रजल्लुलः ॥ २८ ॥

श्रुतेः । चर्षणि प्राः पूरको व्यापक इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं गोपीभिरावेदिते उलूखले यशोदादाम्नावयमान-
मालक्ष्य ऋषिराह । यत्र मंथामिति । यत्र उलूखले महत्तरमंथां मंथानं सगर्गरं विबध्नते दधिमंथनार्थं
तादृशे उलूखले बद्धाः सुताः उलूखलसुताः तेषाम् । मध्यमपदलोपी समासः बहुलं पूजायां उलू-
खले बद्धस्य सुतस्य यमितवा इव नियमनायेव रश्मीन् दाम रज्जुः विशेषेण बध्नते मातरः । परं तु रश्मीनेव
बध्नते न तु रश्मिभिः सुतमिति भावः । सुतो बद्ध इति प्रतीतिस्तु तासां भ्रांतिरित्यर्थः । हे इंद्र ईदृशान्

मंत्र-
॥१६॥

भाग०

मातृजनान् उ निश्चितं अव इत् पालयैव जलगुलः जडानि गावः इंद्रियाणि येषां ते जडगवाः अतिमूढाः
गोपजनाः तान् लाति स्वीयत्वेनादत्त इति जडगुलः । अकारलोपोडकारस्य लकारश्च छांदसः । परिगृहीतानां
पालनमावश्यकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ अत्रांतरे बंधनमंगीकृत्य तस्य वैयर्थ्यं मा भूदिति यमलार्जुनमंतरेण सहो
लूखलेन गत्वा उलूखलं च तिर्यक्त्वा वृक्षाबुन्मूलितवान् । तौ चोन्मूलितौ पुनर्देवताभावं प्राप्य प्रतिष्ठ-
तानौ अद्यवनस्पतीऋष्यावृष्वेभिः सोतृभिः ॥ इंद्राय मधुमत्सुतम् ॥ २९ ॥ कउनुतेम-
हिमनः समस्यास्मत्पूर्वऋषयोन्तमापुः ॥ यन्मातरं च पितरं च स्माकमजनयथास्तु
न्वः १ स्वायाः ॥ ३० ॥

मानौ नलकूबरमणिग्रीवौ व्रजजन आह ॥ तानौ अद्येति ॥ भो वनस्पती ता तौ युवां नोस्माकं अद्य ऋष्वौ
रोषणौ उन्मूलितत्वेन क्लेशकरौ ऋष्वेभिः क्लेशदैः सोतृभिः प्रसेवकारणैः कर्मभिर्हेतुभिर्जातौ युवां कालेनो-
न्मूलितौ दृष्ट्वास्माकं महदुःखं जातमित्यर्थः ॥ तथापि इंद्राय व्रजपतये मधुमत् मधुरं रसं सुतं प्रयच्छंतं
अस्मासु दयां कुरुतमित्यर्थः ॥ २९ ॥ तत उलूखलात् मात्रा मोचितः सादरमवेक्ष्यमाणः तस्यै वैश्वरूप्यं

॥१६॥

प्रकाशितवान् अवेद्विन्द्रजलुल इति मुनेर्वाक्यं स्मरन् । तच्च दृष्ट्वा माता प्राह ॥ क उनुत इति ॥ हे परमेश्वर ते
तव महिम्नः माहात्म्यस्य समस्य कृत्स्नस्य अन्तके उ नु के निश्चिततया ये अस्मत्तः पूर्वं ऋषयोपि आपुस्ते केन
केपीत्यर्थः । अत्रहेतुमाह । यदि यत् यतः मातरं मां भूमिं पितरं दिवं च साकं सहेदं युगपत् कृत्स्नं जगदित्यर्थः ।
स्वायास्तन्वः सकाशात् अजनयथाः प्रादुर्भावितवानसि । अतस्तव माहात्म्यं दुरधिगममित्यर्थः ॥ ३० ॥
॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ स्वोद्धृत-
मुदेवो अद्य प्रपतेदना वृत्तपरावतं परमाङ्गत्तुवाउ ॥ अध्याशयीतु निर्ऋते रूपस्थे धैनुं
वृकारभुसासो अद्युः ॥ १ ॥

मंत्रभागवतव्याख्यायां मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां गोकुलकाण्डः प्रथमः ॥ १ ॥ अथ वृंदावनं प्रति वृकभयाद्भ-
गवतः प्रस्थानमन्यसंवादमुखेनाह ॥ सुदेव इति ॥ सुदेवः आद्यवर्णलोपाद्वासुदेवः । यथोक्तं बृहद्देवतायां—वर्ण-
स्य वर्णयोर्लोपो बह्वचां व्यंजनस्य वा । अत्राणीति कपिनाभादनोयामीत्याद्यासु चेति । अत्राण्यस्मै पङ्क्तिः
संभरंति वर्णस्य लोपः । अमत्राणीत्यपेक्षिते । प्रिया तष्टानि मे कपिरित्यत्र वर्णयोर्लोपः । वृषाकपिरि

मंत्र

॥१७॥

त्यपेक्षिते । अयं नाभावदति बलुवो गृहे दनो विशइन्द्रमृधवाघ इत्यादौ बहूनां वर्णानां लोपः अयं
नाभानेदिष्टइत्यपेक्षिते । दानमनसो विश इति चापेक्षिते । तत्त्वायामीत्येकलोपः याचामीत्यपेक्षिते ।
अवासु हन्यंते गावः मघास्वित्यपेक्षिते ॥ यद्वा वासुदेवः शोभनेन देवेनाधिष्ठितो ब्रजो वा सुशोभनश्चासौ
देवश्चेति वा कृष्णः । अद्य सद्य एव वृकोपद्रवानंतरं अनावृत् आवृत्तिवर्जितं यथा स्यात्तथाप्रपतेत्प्रक
र्षेण गच्छेत् । परावतं परमां दूरादूरं गतं वै । कुतोस्य गमनमत आह ॥ अधेति ॥ अध अथ पक्षां-
सूयुवसाद्भगवतीहिभुया अथोवयंभगवन्तःस्याम ॥ अद्वितृणमध्न्येविश्वदानोपि
वशुद्धमुदकमुाचरन्ती ॥ २ ॥

तरे यदि न गच्छेदयं तर्हि निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थे अंके शयीत वृकैर्हतो म्रियेतेत्यर्थः । अथ अनन्तरं
एनं वृकास्त एव हंतारो रभसासः शीघ्रतराः अद्युर्भक्षयेयुः । यस्मात् सुदेवोपि मरणावस्थ इव दूराद्दूरतरंग
तः । तस्मात्त्वयापि आध्यात्मिकेभ्यः कामादिभ्यो भेतव्यमिति पुरुषंप्रत्युर्वशीवाक्यम् । तदिदं हरिवंशे
उपबृंहितवृकभयात् वृंदावनं प्रति गोकुलाद्गोपालागता इति ॥ १ ॥ तत्र गत्वा गवां लालनं करोती

भाग ०

॥१७॥

तूषिराह।सूयवसादिति।एकवचनं जात्यभिप्रायम्।सुशोभनं यवं तृणमतीति सूयवसात् भगवती ऐश्वर्यवती हि
 प्रासिद्धा अस्मभ्यं भूयाःभव अथो वयमपि भगवन्तःस्याम।आद्धि भक्षय तृणमिति पुनरुक्तिः।अह्ये अघघ्नी विश्व
 दानीसर्वदा आचरंती पर्यटंती शुद्धं उदकं पिवरेकालियदमनमाह॥दासपत्नीरिति॥दस्यंति उपक्षियंते लोका अने
 नेति दासो हिंस्रःतस्य पत्नीरिवपत्नीःसहधर्मचरिणीःहिंस्राःविषदूषिताःआपःअतिष्ठन् आसन् यतःअहिःकालि
 दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपुणिर्नैवगावः॥ अपांबिलुमपिहितंयदासी
 दूत्रजघन्वाँअपुतद्वार ॥ ३ ॥ अपादहस्तोअपृतन्युर्दिदुमास्यवज्रमधिसानौ
 जघान ॥ वृष्णोवध्रिःप्रतिमानुंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोअशयुद्व्यस्तः ॥ ४ ॥

यारुयःसर्पःगोपायतीति गोपाःस्वामी यासांताःअहिगोपाःअत एव निरुद्धाःइतराभोज्याःपणिना चोरछंदेन गाव
 इव निरुद्धाः।अपां मध्ये बिलम् अहिगृहस्य द्वारं यदपिहितं अद्भिरेवाच्छादितं आसीत् तद्वृत्रं जघन्वान् शत्रुं जि-
 गमिषुःहंतिरत्रगत्यर्थः।अपववार अपावृणोत् उद्धाटितवान् तीरस्थं तरुमारुत्य अत्युच्चात् स्थानाद्यमुनायां
 निपत्य कालियमधिअभूदित्यर्थः॥३॥ततश्चकिमभूदित्याह॥अपादिति॥अपात् पादहीनः अहस्तः हस्तहीनः।

मंत्र-
॥१८॥

भाग०

सर्पत्वादेव ईदृशोपि इन्द्रं कृष्णं प्राप्य अपृतन्यत् अयुध्यत् तेन सह युद्धं कृतवान् । अस्य कालियस्य सानौ मूर्धनि वज्रं आजघान भगवत्पदचिह्नभूतं शिरस्याजगाम तदंकितं शिरोभूदित्यर्थः । सोयं वध्नि श्वर्मपट्टिका । तत्सदृशोनिस्तेजाः कालियो वृष्णो हरेः प्रतिमानं प्रतिचिह्नं वज्ररेखारूपं बुभूषन् भूषामिवात्मनः कुर्वन् अशयत् शयनं चकार निरुद्यमोभूत् । कीदृशः । पुरुत्रा व्यस्तः अनेकैः प्रकारैः निरस्तः ॥४॥

नदन्नभिन्नममुयाशयानुमनोरुहाणा अतियुंत्यापः ॥ याश्चिद्वृत्रोमहिनापर्यतिष्ठत्ता-
सामहिःपत्सुतःशीर्षभूव ॥ ५ ॥

नदन्नेति ॥ नदन् न शोणादिकं नदमिव शयानं दीर्घाकारेणापतितममुयानेन कृष्णेन भिन्नं निर्जितं अनु पश्चात् आपः यमुनाजलानि अतियन्ति अत्युत्कर्षेण गच्छन्ति । कीदृश्यः । मनोरुहाणाः हृदयंगमा इत्यर्थः । याः अपः चित्पूर्वं वृत्रः कालियः महिना माहात्म्येन पर्यतिष्ठत् तासामेव सन्निधौ शयनार्थं वा अहिः कालियः पत्सुतः पभ्यां पीडितः सन् शेते इति पत्सुतःशी । समासेपि विभक्त्यलोप आर्षः । एवं विधा

॥१८॥

बभूव ॥ ५ ॥ अथ खराकारं धेनुकं व्रजनाशायोद्यतमभिलक्ष्य लोको राममाह । समिन्द्रेति । हे इंद्र ईश्वर
 त्वं गर्दभं संमृण सम्यक् नाशय । कीदृशम् । अमुया अनया त्वत्प्रत्यक्षया पापया क्रियया खरतन्वा नुवंतं
 पीडयंतम् । धातूनामनेकार्थत्वात्कर्णाटकभाषाप्रसिद्धेश्च नुवतिरत्रपीडार्थः । पापयामुयेत्युभयत्र सुपो या ।
 हे इंद्र तु पुनः नोऽस्मान् गवादिषु आसंशत तथा लोके अस्मानभिलक्ष्य तादृशो गोपानहं भूयास-
 समिन्द्रगर्दभंमृणनुवंतंपापयामुया ॥ आतूनंइन्द्रशंसयुगोष्वश्वेषुशुभिषुसहस्रेषुतु
 वीमघ ॥ ६ ॥ नविजानामियदिवेदमस्मिनिण्यःसन्नद्धोमनसाचरामि ॥ युदामागं
 न्प्रथमुजाक्रुतस्यादिद्धाचो अश्नुवेभागमुस्याः ॥ ७ ॥

मिति जन आशास्ते तथास्मान्कुर्वित्यर्थः । शुभिषु शुभरूपवत्सु । सहस्रेषु अनंतेषु तुवीनि
 पूर्णानि मघानि धनानि यस्मिन्निति तुवीमघादैर्घ्यं साहितिकम् । एवमुक्तमात्रे रामस्तं जघानेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ अथ
 गोपरूपिणा प्रलंबासुरेण ह्रियमाणो राम आह ॥ नविजानामीति ॥ इवशब्दो भिन्नक्रमः । यदिदं अपरिमितशक्तिकं

मंत्र-
॥१९॥

ब्रह्मास्मि तदहं न विजानामीव देहवेशात्प्रमाद्यतीति न्यायेन जानन्नपि न जानामि इत्यर्थः । त्वदनुग्रहं विना
स्वीयमैश्वर्यं आविर्भावयुतं न शक्नोमीति भावः । कुत एवम् । मनसा बंधनेन सन्नद्धः पारवश्यं प्रापितः । अत एव
निण्यः परप्रणेयः सन् चरामि यदा काले मा मां ऋतस्य वेदस्य प्रथमजाः कारणभूतः परमात्मा आगन्
आगच्छेत्तदा आत् अस्मात् अस्यानुग्रहं प्राप्य इत् निश्चितं अस्याः वचः सकाशात् भागं निर्विद्यतेस्मिन्निति
ऋचो अक्षरे परमेव्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः ॥ यस्तन्न वेदु किमुचा कं रिष्य
तिय इत्तद्विदुस्तदुमेसमासते ॥ ८ ॥

भागः परमात्मा तं अश्रुवे व्याप्नुयाम् ॥ तं गुरुं प्राप्य तत्त्वमसि वाक्यस्यार्थमैकात्म्यं लभेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥
ततः कारुणिको भवान् अपाडेतीति प्राग्व्याख्यातेन मंत्रेणायमहमस्मि तव भ्रातेति राममाश्वास्यानं-
तरमंत्रेणार्थमै वाचस्तत्त्वं निवेदयति । ऋच इति । ऋचः सर्वाः अक्षरे व्यापके परमे व्योमन् अव्याकृतजग-
त्कारणे पर्यवसन्नाः । यस्मिन्व्योमि विश्वे देवाः इंद्राद्याः इंद्रियाणि वा निषेदुः निषण्णाः संति यस्तत् न

भाग०

॥१९॥

वेद स ऋचा केवलं अधीतया किं करिष्यति । न किमपीत्यर्थः । य इत् य एव पुरुषधौरेयाः तद्विदस्त
इमे नारदाद्याः समासते सम्यक् बाह्यैराभ्यन्तरैर्वा शत्रुभिरनभिभूताः संतः आसते ॥ ८ ॥ एवमुक्तमात्रो रामः
प्रलंबे स्वसामर्थ्यमाविश्वकारेत्युपिराह ॥ विष्टंभः इति ॥ पृथिव्याः धरुणो धर्ता शेषावतारो रामः प्रलंबस्कंधस्थः
सन् दिवो द्युलोकशिविरस्य विष्टंभो मध्यमस्तंभ इव वर्द्धत इत्यर्थः । तत्र हेतुः । विश्वाः सर्वाः क्षितयः
विष्टंभो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ॥ असंत्तु उत्सो गृणते नि
युत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय ॥ ९ ॥

ऐश्वर्याणि उत अपि अस्य हस्ते संविधेयानि सन्ति । हे सोमात्मक विष्णो एवंपो यतस्त्वमसि अतो
मध्वः मधोः आदिदैत्यस्य अंशुरिवांशुर्दीर्घः प्रलंबनामा अंशः ते तव पुरः इन्द्रियाय वीर्यप्रकटनाय पवते
शीघ्रं यतते यः स नियुत्वान् नितरां यौति युज्यत इति नियुत्प्राणः तद्वान् बलवानपि भारार्त्ततया
उत्सः उत्सन्नः सन् गृणते मां मुंचेति प्रार्थयते । एवमप्यस्य रूपं असदेव भवति रामभरेण कीलवद्भूमेरंतः

मंत्र-
॥२०॥

प्रविष्टमित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं सर्वोपायैरामकृष्णाभ्यां पाल्यमानानां गवां महाभाग्यमसहमानो ब्रह्मा वत्सान्
वत्सपांश्च हृतवान् तदा स्वयमेव भगवान् सर्ववत्सवत्सपाकारो जातः । तं गावः गोप्यश्च ज्ञातवत्यः न तु
ब्रह्मेत्याह द्वाभ्याम् ॥ हिंकृण्वतीति ॥ अत्र जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । सर्वापि गौर्गोपी च स्वं स्वं पुत्रं दृष्ट्वा प्रेमाति-
शयात् हिंकृण्वती हिंकारं मूर्ध्नि आघ्राणं च कुर्वती वसुपत्नी वसुः वसुवंश्यो राजा पतिः पालयिता यस्याः
हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसा अभ्यागात् ॥ दुहासुश्चिभ्यां पयो अघ्न्ये-
यं सावर्धतां महते सौभगाय ॥ १० ॥

सा वसुपत्नी । न चात्राष्टौ वसवो वसुपदार्थमात्राः । रुद्राणां दुहिता वसूनामिति अन्यत्र वसुदुहितृत्वेन
श्रुताया वसुपत्नीत्वायोगात् । वसुश्च हर्यश्वादिक्रमेण शूरापरपर्यायो वसुदेवस्य पितेति प्रागेव व्याख्यातम् ।
ततश्च सुराज्ञां वत्सवंशोद्भवं कृष्णं स्वं स्वं वत्सीभूतमिच्छन्ती मनसा अभ्यागात् मनसैव ज्ञातवती अयमि-
दानीं विष्णुदेवो वत्सरूपेण पातीति । एवमेवास्मिन्यज्ञे मन्यमाना धेनुः दुहां दोग्ध्रीणां मध्ये अघ्न्या अविधातिनी

भाग०

॥२०॥

इयं पयो वर्द्धताम् यथा कृष्णे वत्से सति क्षीरमवर्द्धयदेवमित्यर्थः । महते सौभगाय कैवल्याय अश्विभ्यां
दोहनिमित्ताभ्यां संप्रदानत्वेन दोग्धृत्वेन वा अश्विनोर्धर्मदेवतात्वादध्वर्युत्वेन संस्तुतत्वाद्वा । अत्र सेयमिति पदा
भ्यां अभ्यगादिति पदाभ्यां च पूर्ववृत्तांतसूचकाभ्यां वसूनां वसुपत्नीतिशब्दाभ्यां च श्रीभागवतोपबृंहिता वत्स-
हरणकथा सूचिता ॥ १० ॥ गोरिति । सैव गौः अनुवत्सं ब्रह्मणा हृतं स्ववत्समनु पश्चाज्जातं वत्सं श्रीकृष्णं अमी-
गौरमीमेदनुवत्सं मिषंतं मूर्द्धानं हिङ्कृणोन्मातुवाउ ॥ सूक्काणं घर्ममुभिवावशाना
मिमातिमायुं पयते पयोभिः ॥ ११ ॥

मेत् प्रमीतवती । कीदृशम् । मिषं व्याजं कुर्वाणं कपटवत्समित्यर्थः । कथममीमेदत आह । मातेति । यतः मातवै मातुं
वत्सं परीक्षितुं नु निश्चितं मूर्द्धानं हिङ्कृणोत् हिंकारेणाघ्रातवती मनसा ज्ञातत्वेपि आघ्राणेनापि तं ज्ञातवती । क-
थमेतदत आह । सूकेति । सूक्काणं घर्मं सरतीति सूक्काणं अभिसरं घर्मवंतं शीघ्रागमनश्रमेण स्वेदवंतं अभिवावशाना
सर्वतः शब्दं कुर्वाणा वत्सस्य च मायुं शब्दं परिचिनोति । ततश्च पयोभिर्हृदस्थैः पयते प्रस्रौति प्रस्यंदते । भगवद्रूपे

मंत्र-
॥२१॥

वत्सत्वं त्वंतरात्मत्वेन सन्निहिततरत्वान्न दूरागमनेन सिध्यते नाप्यभितो गोभिः शब्दमन्विष्यते, नापि शब्दविशेष-
पद्वारायं मदीयो वत्स इति निश्चीयते, नापि तज्ज्ञानानंतरं गोपयः प्रवर्तत इति। अनात्मा हि संशयगोचरो दृश्यते
न त्वात्मेति अहं न वेति वा नाहं वेति वा । तयोरात्मन्यदर्शनात् । अतः प्रत्यक्पराग्वत्सयोर्भेदं जानानो गोगो-
पीगणो धातुरप्येतन्महिमज्ञानाभावात् वरीयानिति भावः ॥ ११ ॥ युक्तेति ॥ दक्षिणाया धुरि कर्मफलानामुपरिभा-
युक्तामातासीद्धुरिदक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वंतः ॥ अमीमेद्वत्सो अनुगामप-
श्यद्विश्वरूप्यां त्रिषु योजनेषु ॥ १२ ॥

गोस्थितेन विधिनेति शेषः। माता मिनोत्यनयेति माता दिव्यदृष्टियुक्ता वत्सानां परीक्षणे नियुक्तासीत् । माया-
वत्सेषु वत्सपेषु किमिदानीं ब्रजे वृत्तमस्तीत्यालोचितवानित्यर्थः। ततश्च किं दृष्टमत आह ॥ अतिष्ठदिति। वृज नीषु
ब्रजगतासु नीषु मातृषु गर्भः वत्सः अंतरिवांतः गर्भ इव निकटे एव अतिष्ठदित्यपश्यत् । ततो नु पश्चाद्वत्सो
विष्णोः पुत्रो ब्रह्मा गां यत्र स्वयं वत्साः स्थापितास्तां भुवं अमीमेत् परीक्षितवान् । ततस्त्रिषु योजनेषु व्यवहिते

भाग०

॥२१॥

देशे विश्वरूप्यं अपश्यत् विश्वरूपस्य भावो विश्वरूप्यं यदेव योजनत्रयांतरस्थेषु वत्सेषु रूपं तदेव कात्स्न्येन
 व्रजस्थेष्वपश्यत्। ततश्चास्य इमे सत्या उत ते इति संदेह एवासीत् । गोगोपीवद्विशेषावधारणे सामर्थ्यं नासी-
 दिति भावः॥ १२॥ अन्येषां विपर्यय एवासीदित्याह॥ य इति। ये अर्वांचो वत्सादयः कृष्णसृष्टाः तान् उ निश्चितं
 पराञ्चः पूर्वान् ब्रह्मसृष्टानाहुः॥ एवं ये पराञ्चस्ते उ अर्वांच आहुरिति स्पष्टार्थकानेवं विपर्ययेणाहुरत आह । इन्द्र
 ये अर्वांचस्तां उपरांच आहुर्ये परांचस्तां उ अर्वांच आहुः ॥ इन्द्रश्च याचक्रथुः सोमता
 निधुरानयुक्ता रजसो वहन्ति ॥ १३ ॥ यस्मिन्वक्षेमुध्वादासु पूर्णानि विशन्ति सुवते चा
 धिविश्वे ॥ यस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्व्येतन्नोन्नशयैः पितरं न वेद ॥ १४ ॥

इति॥ या यान् इन्द्रः कृष्णः चात् विधाता तौ उभौ चक्रथुः निर्मितवन्तौ। पुरुषव्यत्यय आर्षः। तानि तेषु ये अर्वांच
 इत्युक्तम्। हे सोम सोमाभिमानिन् विष्णो धुरानयुक्ता रथादिधुरि नियुक्ता गवादय इव रजसः विपरीतबुद्धिरूपं
 रजो वहन्ति नृपशवः ॥ १३॥ संतु ब्रह्मेतरेषु वत्सेषु कृष्णात्मसु प्रमासंशयविपर्ययाः, ये तु वत्सादयो वर्षमात्रं

मंत्र-
॥२२॥

निरुद्धास्तेषां का गतिः इत्यत आह॥यस्मिन्वृक्ष इति॥मध्वादा अन्नमश्रंतः सुपर्णाःशोभनाः पतनाः कुर्दनपराः
बालाः यस्मिन् वृक्षे निविशंति विश्वे सर्वे अधिसुवते च कृष्णमाज्ञापयन्ते च त्वमेव वत्सान्वेषणं कुरु वयमत्रा
स्महे इति । तस्यैव वृक्षस्य समीपे यत् पिप्पलं स्वहस्तस्थमुपदंशफलं अग्रे संवत्सरात्पूर्वं स्वादु इतः स्वा-
द्वित्याहुः ततः पिप्पलं अतीतेपि वत्सरे न उन्नशत् उत्कर्षणं न नष्टम्।तत्र हेतुमाह । यइति । यः पितरं न वेद
आग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठंवज्रमाजिघर्तिमायिनि ॥शतंवायस्यप्रचरन्स्वेद-
नेसंवर्तयंतोविचवर्तयन्नहा ॥ १५ ॥

यःयत् यस्मात् पितरं संवत्सरमेवोक्तजनो न जानाति।पितृशब्दश्च संवत्सरवाची पंचपादं पितरं द्वादशाकृति
मित्यत्र दृष्टः । संवत्सरमात्रः कालो गोपानां क्षणवद्भूत इत्युपबृंहणे स्पष्टम् ॥१४॥अथ गोवर्द्धनोद्धरणमाह ।
आग्रावभिरिति । यस्य इंद्रस्य स्वेदने स्वकीये गृहे शतं शतसंख्या वा शब्दाधिका वा संवर्तं प्रलयं कुर्वतः
सांवर्तका नाम मेघगणाः प्रचरन् शब्दानुच्चरंति स इंद्रः । ग्रावभिरिति ग्रावसमुदायरूपपर्वतो लक्ष्यते । तेन

भाग०

॥२२॥

अहन्येभिः अहं क्रतुं अर्हद्भिर्हेतुभिः । ऐन्द्रमहमुत्साद्य पर्वतमहे प्रवर्तिते सतीत्यर्थः । वरिष्ठं उरुतमं वज्रं
वज्रप्रायं वर्षं मायिनि मायामृगीनर्तके कृष्णे अक्षुभिः पुराणतः सप्तभी रात्रिभिः परिमितेन कालेन आजि-
घार्त्तिं सर्वतः क्षरति सप्तरात्रपर्यंतं गोकुलोपरि कल्पांतवर्षसमं वर्षं चकारेत्यर्थः । मायी तु अहा अहानि प्रक-
तून् विवर्तयन् विपरीतं वर्तयन् कुर्वन्नेवा अस्ते इति शेषः । तस्माद्वर्षान्न भयं चकारेति भावः ॥ १५ ॥ तामस्येति । तां
तामस्युरीति परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ॥ सचायदि पितुमंतमिव
क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ १६ ॥

महता वर्षेण व्रजो नाशनीय इत्येवं रूपां अस्य इंद्रस्य रीतिं क्रियां प्रकारं परशोरिव केवलं जीवनच्छेदकरी-
मालोच्य अस्य इंद्रस्य प्रत्यनीकं तदीयभागहर्तृत्वेन शत्रुं पर्वतं अस्य सप्तवार्षिकस्य वर्षसः स्वरूपस्य
भुजे धृतमिति शेषः । अख्यं अपश्यं न त्वयं पर्वतं धर्तुं तदा वामनवद्देहेन वृद्धिं प्रापेत्यर्थः । स चा सख्या गोप-
वृंदेन निमित्तेन यदि यदापि तुमंतं अन्नवंतं क्षयं निवासमिव गोवर्द्धनमकरोत् तदा विशे प्रजायै प्रजानां

मंत्र-
॥२३॥

भागार्थं तत्र रत्नं जातौ यदुत्कृष्टं वस्तु तत्सर्वं दधाति निदधाति । कीदृश्यै विशे । भरहूतये भरस्यः शैल-
भारस्य हूतिराह्वानं अंगीकरणं यस्याः सा भरहूतिस्तस्यै ॥ १६ ॥ तमस्येति ॥ तं अस्य कृष्णस्य क्रतुं
गिरियज्ञं वरुणो राजा तथा अश्विनौ देवौ तं क्रतुं सचंत अनुकृतवन्तः । मारुतस्य जगतां प्राणस्य वेधसः
विश्वस्रष्टुः इन्द्रादन्येषां देवानां स क्रतुः सुखकरोभूदित्यर्थः । यत्र निमित्तं दृढं अहर्विदं क्रतोर्लब्धारं पर्वतं
तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ॥ दाधार दक्षमुत्तममहं
विदं ब्रजं च विष्णुः संसखिवां अपोर्णुते ॥ १७ ॥ तावां वास्तून् युश्मसि गमं ध्येयत्र
गावो भूरिशृंगा अयासः ॥ अत्राहुतं दुरुगायस्य वृष्णः परमं पुदमं वभामि भूरि ॥ १८ ॥

उत्तमं दाधार विष्णुः । हस्तेनेति शेषः । ब्रजं तेनैव अहर्विदा शैलेन अपोर्णुते आच्छादयति यतः सखिवान् ।
मित्राणां त्राणार्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं गवां त्राणे कृते भग्नदर्पः इन्द्रः उपकृताः सुरभ्यादयो गावश्च प्रीताः
संभूय ब्रजं प्रति आगंतुं प्रार्थयन्ते ॥ तावामिति ॥ ता तानि वां युवयोः रामकृष्णयोर्वस्तूनि

भाग ०

॥२३॥

क्रीडास्थानानि गमध्वै गंतुं उश्म कामयामहे यत्र येषु वास्तुषु गावो भूरिशृंगाः महाशृंगाः अयासः अयन्ति
संचरन्ति । अत्र अस्मिँल्लोके अह प्रसिद्धं तत् उरुमायस्य महाकीर्तेः वृष्णः परमानंदवर्षिणः परमं मह-
त्पदं स्थानं भूरि अत्यंतं अवभाति अवभासते ॥ १८ ॥ एवं मनोरथं कृत्वा तेषु भूमावागतेषु इंद्रं ज्येष्ठत्वेन
बहुमानयन् श्रीभगवानुवाच ॥ ऋषभमिति ॥ हे इंद्र मां समानानां सजातीनां क्षत्रियाणामृषभं श्रेष्ठं कुरु
ऋषभं मां समानानां सपत्नानां विषासहिम् ॥ हंतारं शत्रूणां कृधिविराजं गोपतिं गवाम्
॥ १९ ॥ आगावो अगमन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदंतु गोष्ठे रणयंतु स्मे ॥ प्रजावतीः पुरुरूपा
इह स्युरिंद्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ २० ॥

सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं युद्धे सहनसमर्थं हंतारं शत्रूणां कृधि । तथा विराजं विशेषेण राजमानं कृधि ।
तथा गोपतिं मां गवां च विराजं कृधि ॥ १९ ॥ ततो गोभिरिंद्रेण च गवां राज्येभिषिक्तो विष्णुस्ताः स्तौति
द्राभ्याम् ॥ आगाव इति ॥ गावः आगमन् आगताः उत अपि च भद्रं मम पट्टाभिषेकं च अक्रन् कृतवत्यः ।

मंत्र-

॥२४॥

उभयत्र मंत्रे घसेति लेर्लुक्। गमहनजनेति गमेरुपधाया लोपः। संयोगान्तस्य लोपश्चोभयत्र। अतः परं भवत्यः
गोष्ठे सीदंतु उपविशन्तु। अस्मे अस्मान् रणयंतु रमयंतु प्रजावतीः प्रजावत्यः पुरुरूपाः श्वेतरक्तपाटला-
द्यनेकरूपवत्यः इह स्युः भवंतु पूर्वीः देवलोकश्च। इंद्राय सान्नाय्यभोक्त्रे नित्याग्निहोत्रे वाग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतेरु-
न्नरैर्द्रुतमिति श्रुतेः। प्रत्यहं उपसः उपः कालान्। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। दुहानाः दोहं ददत्यः। स्युरित्यपकृष्यते।

इंद्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेहं ददाति नस्वं मुषायति ॥ भूयो भूयो रयि मिदस्य वर्धयन्न
भिन्ने खिल्ये निदधाति देवयुम् ॥ २१ ॥

॥२०॥ इन्द्रमिति। इंद्रो देवता यज्वने यजनशालाय पृणते ददते च यजमानाय शिक्षति कल्याणं पंथानं दर्श-
यति उपेत् समीप एव अविलंबेनैव ददाति स्वं क्रतुफलं न तु मुषायति मुष्णाति। अव्यभिचारेण क्रतुफल-
प्रद इत्यर्थः। भूयो भूयो धिकं अस्य यजमानस्य रयिं धनं इत् एव वर्धयन् तमेव देवैर्यौति संयुज्यत इति
देवयुस्तं देवानां भक्तं अभिन्ने शत्रुकृतभेदरहिते खिल्ये समुदाये निदधाति। तस्मै सा जनायाधिपत्यं

भाग०

॥२४॥

ददातीत्यर्थः॥२१॥ततो निर्भयः गावः आसन्नित्याह।नतानशंतीति।ताः गावो न नशंति तस्करश्च ताः गाः।न
दभाति नाभिभवति आमित्रः अमित्र प्रभवो व्याधिः पीडा आसाम् एताः गा न आदधर्षति न भीषयति याभिः
यत्प्रस्रवपयआदिभिः देवान् यजते तथा ददाति च दक्षिणात्वेन ताभिः गोभिः ज्योक् निरंतरं गोपतिः सर्वोपि

नतानशंतिनदभातितस्करोनासामामित्रोव्याधिरादधर्षति॥देवांश्चयाभिर्यजतेददा
तिचुज्योगिताभिःसचतेगोपतिःसुहः॥२२॥नताअर्वारेणुककाटोअश्नुतेनसंस्कृत
त्रमुपयंतिताअभि॥उरुगायमभयंतस्युताअनुगावोमर्त्यस्युविचरंतियज्वनः॥२३॥

गोमान् सन् इत् संगतो भवत्येव ॥ २२ ॥ न ता अर्वेति । ताः गाः अर्वा हयरूपी केशी नाम असुरः रेणु-
ककाटः रेणुना ककाटयति अतिशयेन आवृणोति नभोगर्भ इति रेणुककाटः । न अश्नुते व्याप्नोति वशीकर्तुं
न शक्नोतीत्यर्थः।तस्य गोयूथे प्रविष्टमात्रस्यकृष्णेन नाशितत्वात्।तथा ताः गावः संस्कृतत्रं संस्कृतेनैव हवि-

मंत्र-

॥२६॥

रादिना तृप्तः सन् त्रायत इति संस्कृतम् अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारवंतं त्रायत वा इति संस्कृतत्रोभिः तंप्रति
ताअभ्युपयंति न च वाडवाग्नौ पतंतीत्यर्थः । कृष्णेनैव वाडवस्यापि पीतत्वात् । एतच्चारोगादेरप्युपलक्षणम् ।
निर्भयत्वे हेतुमाह । उर्विति । उरुगायं महाकीर्तिम् अभयं भयहीनमनुलक्ष्य तस्य मर्त्यस्य यज्वनो नंदादेर्गावो
विचरन्ति ॥ २३ ॥ पूर्वमंत्रोपन्यस्तस्यार्वणो वधोन्यत्रापि श्रूयते । हस्त इति । हस्ते भुजे विश्वानि सर्वाणि
हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान् धाद्गुहानिषीदन् ॥ विदंती मत्र नरो धियंधा हृदा
यन्तुष्टान् मंत्रानशंसन् ॥ २४ ॥

नृम्णा बलानि दधानो हस्तेनैव गुहा अश्वस्य मुखगुहायां निषीदन् प्रविश्य स्थिरी भवन् ततो मुखस्थे हस्ते
विवृद्धिं गते कर्कटीफलवद्विदीर्णे च केशिनि देवान् अमे सुखे धात् अदधत् । एतच्च भागवते द्रष्टव्यम् । विदं-
तीति । यम् एनं सुखयितारम् अत्र भक्तौ विदंति लभन्ते नरो मनुष्याः ये धियंधाः बुद्धिं धारयन्तः निगृह्णन्तो
योगिनः यदनुग्रहात् हृदा मनसैव तष्टान् परिच्छिन्नान् मंत्रान् अशंसन् हिरण्यगर्भाद्याः शिष्येभ्यः अकथयन् ।

भाग०

॥२६॥

यथोक्तं तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये इति ॥ २४ ॥ पूर्वमंत्रे सूचितः अग्निभयाभावहेतुः । तं प्रकटन् कृष्ण-
कृतमग्निपानं प्रदेशान्तरस्थेन मंत्रेणाह । सजिह्वयेति । समायीयस्योपरि इंद्रेण सांवर्तको मेघगणः प्रेरितः
स दावाग्निरूपिणोसुरस्य विनाशे चतुरनीकोपि चत्वारि पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मकानि अनीकानि सैन्यानीव
प्रतिपक्षक्षयकारणानि संत्यस्य चतुरनीकः । तथा हि । बहुभिः पांसुभिरद्भिर्वा तीव्रवायुना वा दिव्यार्चिमदग्निः
सजिह्वयाचतुरनीकऋजते चारुवसानोवरुणोयतन्नरिम् ॥ नतस्यंविद्मपुरुषत्वतावयं
यतोभगःसवितादातिवार्यम् ॥ २५ ॥

शाम्यतीति प्रसिद्धम् । आसुरोग्निर्देवेनाग्निना शमयितुं युक्तः माहेश्वरोज्वर इव वैष्णवेन ज्वरेण । अथापि
भक्तेष्वत्यंतवात्सल्यात् स्वस्य जिह्वयैव अरिम् आसुरमग्निम् ऋजते हिनस्ति । कीदृशः । चारुवसानः रम्यं
मनुष्यशरीरं दधान इत्यर्थः । भक्तान् गोपादीन् स्वीयत्वेन वृण्वानः यतन् यतमानः तस्य एवंविधस्य पुरु-
षत्वता पौरुषाणि । द्वितीयो भावप्रत्ययः छान्दसः । वयं न विद्म न जानीमः । यतो मानुषेष्वदृष्टमपि दावाग्निपानं

मंत्र-
॥२६॥

करोति । यतो यदनुग्रहात् भगो भाग्यवान् सविता सूर्यो वार्य वारि । स्वार्थे ष्यञ् । दाति ददाति ॥ यद्वा
कृष्णं त इमेत्यस्यानंतरं मंत्र उदाहार्यः ॥२५॥ सद्योजातस्येति । सद्योजातस्य शिशोरेव कृष्णस्य ओजः
सामर्थ्यं ददृशानं ददृशोदृष्टपूर्वमित्यर्थः । यच्छोचिः ज्वालाजालम् अतसेषु शुष्कतृणेषु वातोनुवाति संवर्द्ध-
यति । ततः अस्य शिशोस्तिग्मां जिह्वाम् अनु इत्यनुकृष्यते । तेन तां प्राप्येत्यर्थः रिणक्ति रिच्यते नश्यती-
सद्योजातस्य ददृशानुमोजोयदस्युवातो अनुवाति शोचिः ॥ रिणक्ति तिग्मामंतसेषु
जिह्वां स्थिराचिदन्नादयते विजंभैः ॥२६॥ उपेदमुपपर्चनसु सुगोषूपपृच्यताम् ॥ उप
ऋषभस्युरेतुस्युपेद्रुतववीर्यं ॥ २७ ॥

त्यर्थः । स्थिराचिदन्ना यथा स्थिरं पायसाद्यन्नं तद्वदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । दयते विजंभैरिति । एवमसद्योजातो
जंभैरसुरैर्हेतुभिर्विशेषेण दयते तैः पीडितलोकं पालयति । अतो महान्कारुणिकोऽयमेव शरणीकरणीय इति
भावः ॥ २६ ॥ उपेदमिति । हे उपेद्रु तव वीर्यं जाग्रत्यपि सति आसु गोषु इदम् उपपर्चनं निहितस्य गर्भ-

भाग०

॥२६॥

स्य विनाशार्थं पुनः ऋषभासुरेण क्रियमाणं रेतःसेचनम् उपपृच्यता उपेत्य कथं समृष्टं जायताम् उपशब्दौ
पादपूरणार्थौ । ऋषभस्य रेतसि निमित्तभूते सति ॥ २७ ॥ इत्थं गोवचःश्रुत्वा कृष्णेन कृतो वृषभवधः प्रदे
शांतरे श्रूयते । प्रनेमस्मिन्निति । योंतर्गोपाः अंतर्यामिन् नेस्मिन् अर्द्धे प्रपंचे स्थावरः सोमो नाम तत्पोषकः
प्रददृशे प्रकर्षेण दृष्टो वेदे सोम औषधीनामधिपतिरित्यादौ । यश्च नेमम् अर्द्धे प्रपंचम् अस्था जंगमत्वेन आविः

प्रनेमस्मिन्ददृशे सोमो अंतर्गोपानेमसाविरुस्था कृणोति ॥ सतिग्मशृंगं वृषभं युयुत्स
नंदुहस्तं स्थौबहुले बुद्धो अंतः ॥ २८ ॥

कृणोति विस्पष्टयति सोंतर्गोपास्तिग्मशृंगं वृषभं वृषभासुरं युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् दुहो दुह्यन् तस्थौ
युद्धेन हत्वा स्थितो भूदित्यर्थः । कीदृशोसौ । बहुले महति जने संसारे अंतःहृदयपुंडरीकरूपे उपाधौ बुद्धो
मायया रुद्धोस्ति । योऽयं अंतर्गामी जगद्धेतुः स एव जीवभावं प्राप्तान् स्वप्रतिविंबान् स्थावरजंगमान् पाती-

मंत्र-
॥२७॥

ति भावः॥२८॥अथाचासुरग्रस्तमात्मानं गोपजनो निवेदयति । अजो नक्षामिति । यथा विष्णुः पृथिवीं महतीं
क्षां भुवं दाधार दधार । द्यां च तस्तंभ मन्त्रेभिः मंत्रैः स्वीयैर्विचौरैर्वलिबंधनार्थं कृतैः सत्यैर्निमित्तभूतैः । एवमयम-
सुरोस्मान् ग्रसितुम् अधरेण हनुना भुवमाक्रम्य ऊर्ध्वहनुना दिवमुत्तभ्यास्ते अतस्तं प्रियाः प्रियाणां गोपानां
पश्वः पशूनां च पदानिः मार्गं गमनचिह्नानि निलीनानि सर्वेषामसुरमुखे प्रविष्टत्वात् निपाहि । अर्थादर्भकानेव ।
अजोनक्षांदाधारपृथिवीतुस्तंभद्यांमंत्रेभिः सत्यैः ॥ प्रियापदानिपुश्वोनिपाहिवि
श्वायुरग्रेगुहागुहंगाः ॥ २९ ॥

निपाहीत्यस्य हीनानुपलभ्य त्राहीत्यर्थः । तत्रोपायमाह । विश्वेति । विश्वायुर्विश्वस्य जीवनप्रदाता त्वम् अग्रे
जीवरूपेणांतःप्रविष्टगुहायां गुहं गूढं यथा स्यात्तथा गाः गच्छेत्यर्थः । अयं भावः । अस्य वृक्षादिनां वधे
तर्गतानां वधः स्यात् । अतोस्यांतः प्रविश्य इतोभ्यधिकया स्वशरीरवृद्ध्या एनं विदारयेति । तच्च तथैव चकार
भगवान् । अत एव वाक्यशेषे समेव धीराः संमाय चक्रुरिति तच्छरीरस्य सद्भाकारत्वं श्रूयते । पुराणे च तस्य

भाग०

॥२७॥

गोपक्रीडास्थानं स्मर्यते । तदेव सूयवसादित्यादिना ग्रंथेन गवां लालनपालनादिकमुक्तम् ॥२९॥ संप्रति वयः
संधिगतस्य भगवतो गोपीविनोदादिरनुग्रह उच्यते ॥ गौरीरित्यादिना । यः पूर्वमंत्रे ऋचो अक्षरे इत्यत्राक्षरत्वेनो-
क्तः सहस्राक्षरा वाक्देवतारूपाः परमे व्योमन् तीरतरोरुच्चप्रदेशे स्थित्या गौरीः पतिवराः कन्यामिमाय निनि-
देत्यर्थः । कथम् । सलिलानि तक्षती त्वं यदि बभूवुषी असि तर्हि एकपदीत्यादिनवपदी भवेत्यंतं जात्यभिप्राये-

गौरीमिमामायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी ॥ अष्टापदीनवपदीव

भूवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन् ॥ ३० ॥

नैकवचनान्तम् । अयमर्थः । यतः नग्रीभूय तीर्थजलानि स्पृशंती स्त्री तीर्थशक्तिं क्षिणोतीति यूयं च सर्वास्तथाभूताः
स्वापराधजेन दोषेणाभिभूताः स्थ । यदि च तत्परिहारेण भवतीनामैश्वर्येच्छास्ति तर्हि नग्रा एव सत्यः एकपद्यो
भवत एकं पदं बहिरागच्छतेत्यर्थः । तथा कृतेषु पुनर्द्विपदीभवेत्याह । एवं नवपदीत्यंतमुक्तेतास्तद्वचनमलंघयं
त्यस्तथैव कृत्वा वस्त्राणि परिदधुः । उपबृंहणे तु व्योमस्थत्वं वस्त्राणि हरत एवोक्तम् । अतो नवपद्यनंतरं वस्त्राणि

मंत्र-
॥२८॥

ददावित्यपि योज्यम् ॥ ३० ॥ एवं विप्रलब्धानामपि तासामात्मन्यनुरागमालक्ष्य शारदिकासु रात्रिषु ता-
भ्यो रतिमदात् । तत्र रात्रिं वर्णयत्यृषिः । ओर्वप्रा इति । हे रात्रि त्वं देवी दीव्यंती अमर्त्या अमानुषी त्वं
ओरु अंतरिक्षं तेन तत्स्था इंद्रवाय्वाद्याः लक्ष्यन्ते । तान् यथा निवतो निहीनं स्थानं येषामस्ति तान् निवतो
भूचरान् एवं उद्धतो देवगंधर्वादींश्च अप्राः प्रतीतिवत्यासि । यतो भवती ज्योतिषा चांद्रेण तमो बाधते ज्योत्स्नावत्यो

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्यु १ द्रुतः ॥ ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ३१ ॥ सेनेव सृष्टामंद
धात्यस्तुर्न दिद्युत्वे प्रतीका ॥ यमो ह जातो यमो जनि त्वं जारः कुनीनां पतिर्जनीनाम् ३२

रात्रयस्त्रैलोक्यमानंदयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सेनेवेति । यमोऽग्निरूपोऽतर्यामी जातोतीतोर्थः सर्वोऽपि स एव । एवं जनित्वं
जनयितव्यमपि स एव । अतः स एव कुनीनां कन्यानां युवतीनां च जारः पतिश्च सन् तासु अमं सुखं दधाति धार
यति तथा कन्या जनी च जारेष्वमं दधाति । सर्वत्रैकवचनं जात्यभिप्रायम् । तत्र दृष्टान्तः । अस्तुः जलप्रक्षेप्तुर्मे
घस्वन इव विद्युद्यथामं कांतिं दधाति तथेत्यर्थः । कीदृशी । सेनेव सर्वांगसाकल्येन सृष्टा कन्या जनी च

भाग०

॥२८॥

प्रतीका दीप्यमानशरीराःस्त्रियः कृष्णश्चान्योन्यं विद्युद्वनशोभां जनयंतः क्रीडंत इत्यर्थः॥३२॥अत्र स्त्रीणामा-
कर्षणार्थं भगवता वंशीरवः कृतः । तं वर्णयत्यृषिर्द्वाभ्याम् । गायंतीति । हे शतक्रतो तदुपाधिकविष्णो त्वा त्वां
गायत्रिणो गायत्र्याख्यसामगातारो गायन्ति तथार्किणः सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रववंतो यजमानाः अर्कमंडला-
न्तः स्थं त्वाम् अर्चयन्ति पूजयन्ति ये तु त्वां गेयमर्च्यं च वंशमिव मुरलीकाण्डमिव तदेव वादयितुं उद्येमिरे उद्यमं
गायन्ति त्वागायत्रिणोर्चयन्त्यर्कमुर्किणः॥ब्रह्माणस्त्वाशतक्रतु उद्गंशमिव येमिरे॥३३॥

यत्सानोःसानुमारुहदूर्यस्पष्टकर्तृम्॥तदिन्द्रो अर्थं चेततियूथेन वृष्णिरेजति॥ ३४॥

कारितवन्तः।ते वृंदावनस्थाः स्थावरजंगमाः ब्राह्मणा एव त्वच्छरीराश्रिताऽनेककोटिब्रह्मांडाधिपतयोऽत्रस्था-
वरादिरूपेण स्थित्वा त्वां मुरलीवादने प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥३३॥ यत्सानोरिति॥इंद्रो भवान् यत् यदा सानोः
सानुम् उच्चादुच्चं स्थानम् आरुहत् आरूढवान् कर्तृ कर्तव्यं च वंशीरवम् ततः स्थानाद्भूरि अत्यंतम् अस्पष्ट
स्पष्टीकृतवानसि सर्वेषां श्रवणगोचरं कृतवानसि तत् तदा अर्थमर्थ्यमानं जडमपि स्थावरं चेतति चेतन-

मंत्र-
॥२९॥

वदाह्लादवद्भवति किमुत जंगमः तदा च वृष्णिवंश्यः कृष्णः स्वयूथेन सह एजति एजते अत्यंतं शोभते इत्यर्थः
॥ ३४ ॥ ननु धर्मसंस्थापनार्थमवतीर्णस्य भगवतो बाल्ये मातृत्यागादिकं वयःसंधौ च जारकर्मैत्येतद-
युक्तमित्याशंक्य परिहरति श्रुतिः । साकं जानामिति । ये पूर्वं सप्त अर्धगर्भाः उक्ताः तेषां साकं जानां सहजा-
तानां मध्ये सप्तथं सप्तमम् एकजम् एकस्य ब्रह्मणोऽशाज्जातं जीवमाहुः । षळित् षडेव यमाः यमलजाः ऋषयः
साकं जानां सप्तथं माहुरेकुजं षळित्मा ऋषयो देवजा इति ॥ तेषां मिष्टानि विहितानि धा-
मुशः स्थात्रे रेजंते विकृतानि रूपशः ॥ ३५ ॥

षडिन्द्रियाणि “प्राणा वा ऋषयः” इति श्रुतेः । देवजा देवेभ्यश्चंद्रादिभ्यो जाता इति आहुः तेषामृषीणाम्
इष्टानि इष्टादिफलभूतानि शरीराणि धामशः धामसु अधिदेवं स्वस्वे स्थाने विहितानि विशेषेण धृतानि सन्ति
चंद्रादिमंडलेषु । तान्येव स्थात्रे सप्तमजीवस्य भोगार्थं रूपशः रूपैरिति रूपशः तत्तत्पुरुषीयश्रोत्रादिरू-
पेण विकृतानि सन्ति रेजंते शोभन्ते लोके । एतेन करणानि लौकिकदृष्ट्या नित्यान्यपि अध्यात्मदृष्ट्या वि-

भाग ०

॥२९॥

धात्रासनायां लयोदयवन्ति भोक्ता तु स्थिर इति सप्तमगर्भमंत्रस्य तात्पर्यं दर्शितम् । अयं भावः ।
यथा भारते जरत्कारवे पितृभिः कुशस्तंभमूलगर्तमूषकादिरूपकेण स्ववंशस्तंभपुरुषसंसारावालिः प्रद-
र्शिता एवमत्र देवक्यादिरूपकेणाध्यात्मिकोर्थोदर्शितो न त्विहारव्यायिकायां तात्पर्यमिति ॥ ३५ ॥ अथ
विश्वामित्रो नदीसमुद्रापदेशेन गोपीः कृष्णं प्रत्यभिसारयति । अतारिषुरिति।भरताः भ्रंरन्ति धारयन्ति पुष्णन्ति
अतारिषुर्भरतागव्यवःसमभक्तविप्रःसुमतिनदीनाम्॥प्रपिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा
आवुक्षाणाःपूणध्वंयातशीभ ॥ ३६ ॥

वा कर्मोपास्तिजं धर्ममिति भरताः सद्भक्ताः गव्यवः गाः आत्मन इच्छन्ति ते गोधनपुष्टिमिच्छन्तो गोपाः।भू-
त्वेति शेषः।अतारिषुः तीर्णाः।संसारमित्यर्थात् । समतारिषुरिति वा संबंधः । तथा विप्रः सर्वेषां भक्तानां मध्ये
महत्तमः ब्रह्मादीनाम्।नदतेर्नदतेर्वा नदट् नदीनां प्रवाहगतानां वादवाचां वा समृद्धिमतीनां प्रस्रवन्तीनां गोगोपी-
नां वा संबन्धिनीं सुमतिं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थंज्ञानं वा वत्सवत्सपभूते भगवति तदीयं ज्ञानं वा।समभक्त सम्य-

मंत्र-

॥३०॥

गसेवत लब्धवानित्यर्थः । अतः गोपाः गोप्यो गावश्च स्तोकवत्यो भगवत्संगेन निस्तीर्णाः।यूयं तु अतोकवत्यो
युवतयः साक्षाद्भगवदंगसंगेन तर्तुं तमेव शीभं यात गच्छत तत्संगेनात्मानं च प्रपिन्वध्वं प्रकर्षेण परमानंदावा-
स्या तर्पयध्वम्।कीदृश्यः।यूयम् इषयंतीः इच्छन्त्यः।इषेः स्वार्थेणिचि गुणाभावः जसि पूर्वसवर्णदीर्घश्च छांदसः ।
सुराधाः शोभना मुख्या राधा यासु ताः सुराधाः।राधाया मुख्यत्वं तु ब्रह्मवैवर्ते प्रथमांशौ पद्मपुराणे उत्तरखं-
डे कार्तिकमाहात्म्यादौ च प्रसिद्धम्।पुनः कीदृश्यो यूयम्।वक्षाणाः नद्य इव समुद्रम् आपृणध्वम् आपूरयध्व-
म्।अत्र यातेति व्यापकं प्रतिगमनं पूर्णस्य पूरणं तृप्तस्य तर्पणं चानन्यशरणासु गोपीषु भगवतोप्यौत्सुक्य
प्रदर्शनेन भक्तिमाहात्म्यद्योतनार्थम्। तथा ह्युक्तं-स्फुटमनुगवशत्वं नाथते भीष्मभाषामृतयितुमनृतेश-
श्चक्रिणः पार्थसौत्येति।शीभं शेतेस्मिन् सर्वमिति शीः भाति स्वयं ज्योतिष्टेन प्रकाशते इतिभः शीश्चासौ
भश्चेति शीभस्तं सर्वलयाधिष्ठानचिन्मात्रस्वरूपमित्यर्थः । यद्वा शीभृ कथ्यते शीभंते कथ्यंते श्लाघंते
आत्मानमनेनेति शीभः । अकर्तरि चकारके संज्ञायामिति करणे घः। यं प्राप्य भक्ताः कृतार्थमात्मानं मन्यन्त
इत्यर्थः।एवं विश्वामित्रेणाज्ञप्ताः गोपदारिकाः श्रीकृष्णमभिससुरित्यवगंतव्यम् ॥ केचित्तु सुराधा इत्यस्य

भाग ०

॥३०॥

सुराधसमिति व्याख्यानं कुर्वते तेषां सुराधःशब्दस्य सांतत्वकल्पने “सपिष्टेन शोचिषा यः सुराध” इति
वदेकवचनांतसमभिव्याहारादिकं निमित्तं नास्ति । विशेषतस्तु बहुवचनांतस्त्रीलिंगसमभिव्याहारात्
सुराधाशब्दः आवंत एव । “स्तोत्रं राधानां” पत इत्यादौ स्वरांतस्यापि स्पष्टं दर्शनात् ॥ ३६ ॥ द्वितीयं दोषं
परिहरति । स्त्रियः सतीरिति । स्त्रियः गोप्योपि सतीः अविच्युतस्वधर्मा एव । यतः तान् ताः । पुंस्त्वमार्पम् ।
स्त्रियःसुतीस्तांउमेपुंसआहुःपश्यदक्षुण्वान्नविचेतदंधः ॥ कविर्यःपुत्रःसुइमाचिकेतु
यस्ताविजानात्सपितुष्पितासत् ॥ ३७ ॥

‘ताउम’ इति तैत्तिरीयाः स्त्रीत्वमेवात्र दर्शयंति । ताः स्त्रियः पुंसः महापुरुषसंबन्धिनीरेवाहुः । जगदात्मना
कृष्णेन सह रममाणानां तासां न पातिव्रत्यभंगोस्तित्यर्थः । एवं पश्यन् अक्षुण्वान् चक्षुष्मान् न
विचेतत् एतदजानन् अंध एव । एवं यः कविरेकांतदर्शी भगवल्लीलातात्पर्याभिज्ञः स इमा इमानि सर्वाणि
भूतानि चिकेत जानीते यश्च ताः विजानात् विजानीते स पितुष्पिता गुरोरपि गुरुः सन् असत् दीप्यते ।

मंत्र-

॥३१॥

अत्राप्याख्यायिकायां तात्पर्याभावादर्थान्तरमेव विवक्षितमिति न कश्चिदोष इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एतदेव
स्पष्टयति । अव इति । परेण पदा निवृत्तिरूपेणावलंबनेन अवः चरं वत्सं धर्मं विभ्रती प्रकाशयंती तथा
अवरेण प्रवृत्तिरूपेण पदा परः परं धर्मं प्रकाशयंती गौः वाणी एनाः एताः एतानि आख्यानानि उदस्थात्
उक्रम्य स्थितवती, न हि वेदे आख्यायिकाः प्रतिपाद्यन्ते । अपि तु तद्वारेण परापररूपो धर्म एवेत्यर्थः ।
अवःपरेणपुरएनावरेणपुदावुत्संविभ्रतीगौरुदस्थात् ॥ साकुद्रीचीकंस्विदद्धं परा
गात्कंस्वित्सूतेनुहियूथेअंतः ॥ ३८ ॥

सा प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपा वाक् कद्रीची केन सह अञ्चति प्रकाशते कमर्थं वाच्यवृत्त्याभिधत्ते कंस्विदद्धं किं वा
स्थानं परागात् दूरं गतवती । किं तात्पर्येण प्रतिपादयति । कं स्वित्सूते कस्मिन्नधिकारिणि प्रवृत्तिरूपं फलं
जनयति तत्सर्वं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । हि यस्मात् इयं यूथे अंतर्न यौति मिश्रीभवति पृथङ् भवतीति यूथमनात्मा
अवान्तरवाक्यानि वा जडसंघातः कथाप्रबंधो वा तत्र अन्तस्तन्मात्रपर्यवसायिनी न हि । किन्तु

भाग०

॥३१॥

संघातादन्यमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः। यथा न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति रागतः प्राप्तहिंसानिवृत्तिमुखेन हिंसाख्यो
योगांगभूतो यमविशेषो विधीयते स एव सम्यगनुष्ठितः “अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः” इति योगशा-
स्त्रोक्तं फलं प्रसूते। न चैतदस्य फलम्। किंतु निरोधसमाधिरेवातथा च निवृत्तिमुखेनावरधर्मार्थमपि विधीयमानं
साधनं परधर्म एव पर्यवस्यति। प्रवृत्तिमुखेन परमो धर्मस्त्वाख्यायिकाभ्य एव उन्नेयः। पूर्वमंत्रोक्तदिशा “वि-
अवःपरं पितरं यो अस्यानुवेदपुरणवरेण ॥ कवीयमानः कइह प्रवोच देवं मनः
कुतो अधिप्रजातम् ॥ ३९ ॥

त्कृष्णो वृत्तिगोपीषु विद्यां वा नितरां जहौ। तां च त्यक्तैक्यतृप्तः संस्ताभ्योऽदादिति जीविते” इति क्रीडा-
तात्पर्यम्॥ ३८॥ एतदेव वत्सादीन् हतान् ब्रह्मणा ज्ञात्वा उक्तमित्याह। अव इति। अस्य जगतः पितरं योनुवेद
वरेण शास्त्राचार्योपदेशेनानुजानाति स कवीयमानो वस्तुतत्त्वालोचनपरः कः प्रजापतिः इह लोके प्रवोचत्
प्रोक्तवान्। किं प्रोक्तवान् देवं क्रीडापरं मनः कुतो अधिप्रजातं तन्मनसो योनिभूतं वासनाजालमेव संसारमूल

मंत्र-
॥३२॥

मित्युक्तवानित्यर्थः। सर्वोप्युपदेशो मनोनिग्रहांत इति भावः। शेषमुक्तार्थम्। ये अर्वाच इत्युग्व्याख्यातारः। द्वा सु
पर्णेत्युक्तथापक्षे यथाश्रुतार्थैव। अन्यः एकः अभिचाकशीति सर्वतः प्रकाशते। शेषं स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ कुत्र
शब्दितस्य ब्रह्मण एवं ज्ञानं जातं तदाह। यत्रेति। यत्र स्थाने सुपर्णाः प्रीणं गोपाः अमृतस्य भाग मन्नस्य
कवलमनिमेषं निमेषमात्रमपि कालमनतिक्रान्तं विदथा ज्ञानेन स्वप्रत्ययेन मन्यमानाः अभिस्वरन्ति एहि
यत्रासुपर्णअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभिस्वरन्ति ॥ इतोविश्वस्यभुवनस्यगोपाः
समाधीरुःपाकुमत्राविवेश ॥ ४० ॥

कृष्णइति कृष्णं गवामन्वेषणार्थं गतम् अभितः स्वरन्ति आकारयन्ति। अत्र स्थाने इनः स्वामी विश्वस्य कृत्स्न
स्य भुवनस्य गोपाः पालकः स वेदांतप्रसिद्धो धीरो मा मया वत्सांश्चारयता व्याकुलीकृतोपि अव्याकुलो कं
शुद्धांतःकरणमाविवेश ज्ञप्तिमात्ररूपो मत्तयं स्वात्मज्ञानं दत्तवान् कृत्स्नं स्वलीलातात्पर्यं दर्शितवानित्यर्थः।
अत्र द्वासुपर्णेति मंत्रस्य तात्पर्यं यास्कोक्तादिशा जीवेशौ पक्षिणौ देहवृत्ते “जीवेभिमानतः मुक्ते देहगतं दुःखं

भाग ०

॥३२॥

नान्यस्तत्स्थोप्यसंगतः" इति। एवमध्यात्ममाधिदैवं च यत्रासुपर्णेत्यस्यापि तात्पर्यं तत एवावगंतव्यम्॥ ननु कुत
 एवं द्वेधा व्याख्यानं सर्वेषां मंत्राणां क्रियत इत्याशंक्य स्कांदे कैलाससंहितायां दहरविद्याव्याख्यानप्रसंगे
 उक्तं—“सैषा दहरविद्यात्र द्विधा ते परिकीर्तिता । आध्यात्मिकी भवेदेका तथान्या त्वाधिभौतिकी ॥ तत्र त्वा
 ध्यात्मिकी सर्वैर्दुष्करा न हि संशयः । आधिभौतिकसंज्ञा तु तस्मान्मुक्त्यर्थमाचरेत् । सानुदभ्रसभामध्ये
 नृत्यमानस्य शूलिनः । दर्शनं नान्यदित्येतत्सम्यगत्र मयोदितम्” । तत्रैव “दहं विपापं परवेश्मभूतमुमास-
 हायं परमेश्वरं प्रभुम्” इत्यादीनि वाक्यान्युदाहृतानि यजुर्वेदवाक्यमेतत् । तथान्यत्र शाखांतरेपि । “आलो
 च्यैतत्सर्वमेव प्रयत्नादव्याख्येयं स्यादस्मदुक्तानुसाराद्” इति सर्वत्र व्याख्या द्वैविध्यस्यातिदेश उक्तः । तेन
 येध्यात्मं निरोधसमाधावनधिकारिणस्तेषामाधिभौतिकी भगवल्लीला हृद्यारूढाचित्समाधिफललाभाय भवति ।
 एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीमद्भागवते—“आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यंजसा नु कौ । तमोनया तारिष्यं-
 तीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः” इति ॥ पुराणांतरेष्वप्याधिभौतिकांश एव भूयसा ग्रंथेनोपबृंहित इति रूपं
 वेदेनोक्तं “विष्णोः कर्माणि पश्यत” इत्युपपादितं चैतदुपोद्धात एवेति दिक् ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमत्पद

मंत्र-
॥३३॥

वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूनोनीलकंठस्य कृतौ स्वोद्धृतमंत्रभागवतव्याख्यायां
मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां वृंदावनकांडो द्वितीयः ॥ २ ॥ आथाऽक्रूरकाण्ड आरभ्यते । तत्र “देवानां दूत”
इत्यादयः षड्विंशतिमंत्राः प्रजापतिना दृष्टाः अक्रूरस्य व्रजे गमनं गोपीविलापं च प्रतिपादयन्ति, तान्
व्याकुर्मः । तत्र चत्वारो मंत्राः अक्रूरवाक्य रूपा इत्याह देवानामिति । अहं देवानां कंसवागाद्यभिमानिनामग्न्या
देवानां दूतः पुरुध प्रसूतो नागान्नो वोचतु सर्वताता ॥ शृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो
नक्षत्रैरुर्वी १ तरिक्षम् ॥ १ ॥

दीनां दूतोस्मि पुरुध बहुप्रकोरेण प्रसूतः कंसवधार्थिभिस्तैः कृष्णमानेतुं व्रजं प्रति प्रेषितोस्मि । अतो
नोऽस्मान् अनागान् निर्दोषान् प्रति सर्वताता विश्वस्य पिता श्रीकृष्णः वोचतु वचनेन संभावयतु ।
तातेति सुपो ङादेशः । तदिदं नोस्माकं प्रार्थनावक्यं पृथिवी द्यौरुता आपः सूर्यश्च नक्षत्रैः सह
उरु महत् अन्तरिक्षम् अंतरिक्षस्थदेवतायूथमिद्रवाय्वादिकं च शृणोतु । एते देवा ममानुकूला

भाग०

॥३३॥

भवंत्वित्यर्थः ॥ १ ॥ शृण्वंत्विति । नोस्माकं वाक्यं वृषणः मनोरथवर्षिणः पर्वतासः पर्वताः ध्रुवक्षेमासः
नित्यकल्याणाः इत्यान्नेन मदंतः पुष्यन्त आदित्यैः सह अदितिश्च नः शृणोतु मरुतश्च शर्म भद्रम् अनि
ष्टाननुबंधिकल्याणं यच्छंतु मह्यम् ॥ २ ॥ सदेति । सदा नित्यं सुगः शोभनगमनः पितुमान् अन्नवान्

शृण्वंतु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥ २ ॥ सदा सुगः पितुमां अस्तु पंथामध्वा देवा ओषधीः संपि
पृक्त ॥ भगौ मे अग्ने सरुये न मृध्या उद्रायो अस्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ ३ ॥

पंथाः मार्गः अस्तु । मध्वा मधुना भो देवाः ओषधीर्मार्गस्थाः संपिपृक्त संयोजयत । हे अग्ने मे मम भगः षड्वि-
धमैश्वर्यमस्तु सरुये परमात्मलाभाय न मृध्याः मृधं संग्रामं मा कुरु संग्रामफलेन स्वर्गलाभेन तत्र कृष्ण-
लाभे विघ्नं मा कुर्वित्यर्थः । पुरु बहु क्षुवतः विश्वसृजः कृष्णस्य सदनमस्यां प्राप्नुयाम् । कीदृशस्यो उद्रायः

मंत्र-
॥३४॥

उत्कृष्टसंपदः ॥ ३ ॥ एवं मनोरथं कुर्वन्नक्रूरः श्रीकृष्णं प्राप्याह । स्वदस्वेति । हे अग्ने सर्वदेवतामुखभूता-
न्यभिमानिन् विष्णो हव्या शुचीनि भक्तजनाहृतानि उपायनानि स्वदस्व आस्वादय इषोऽन्नानि संदिदीहि
सम्यक् दीपय वर्द्धयेत्यर्थः । अस्मद्यक् अस्माभिः सह अञ्चति गच्छतीत्यस्मद्यक् अस्मत्पक्षीयो भूत्वे-
त्यर्थः । श्रवांसि परेषां यशांसि संमिमीहि परिमापय स्वीयैर्यशोभिरतिक्रमस्वेत्यर्थः । पृत्सु संग्रामेषु विश्वान्
स्वदस्वहुव्यासमिषोदिदीह्यस्मद्यक् १ कसंमिमीहि श्रवांसि ॥ विश्वां अग्ने पृत्सुतां ज्येष्ठी
शत्रून् हा विश्वा सुमना दीदिहीनः ॥ ४ ॥ उपसः पूर्वा अघयद्र्यूषुर्महद्विजज्ञे अक्षरं
पुदे गोः ॥ वृता देवानामुपनुप्रभूषं मुहदेवानां मसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥

शत्रून् तान् प्रसिद्धान् कंसादीन् ज्येष्ठी जयसि जयेति वा । नः अस्माकं क्रतून् संकल्पान् विश्वान् सर्वान्
सुमनाः प्रसन्नः सन् दिदीहि प्रकाशय ॥ ४ ॥ एवमक्रूरेण प्रार्थनापूर्वकं कृष्णे व्रजात् मथुरां प्रति नीयमाने
तद्वियोगेन शोचंत्यो गोपिकाः वियोगहेतून् देवानधिक्षिपन्ति सुपूर्णेन सूक्तेन । प्रजापतेरार्षे वैश्वदेवं चैतत्सू-
क्तम् । उपस इति । अघ अहो यत् यदा पूर्वा उपसः व्यूषुः इतः प्राक्ततनाः उपः कालाः प्रादुर्बभूवुः तदा गोः

भाग०

॥३४॥

ब्रजाद्वनं प्रति यातुः प्राक् प्रतिष्ठंत्याः पदे महदक्षरं परमं पदं विजज्ञे जनयामास । कः देवानामिन्द्रादीनां व्रता
 व्रतानि "एकशतं ह वै वर्षाणि मयवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानि आत्मज्ञानार्थं कृतानि
 ब्रह्मचर्याणि उप नु समीपे एव अविलंबितमेव प्रभूषं प्रभूषयन् प्रकर्षेण भूषयन् अनेककोटिजन्माराधनप्राप्त्यो
 पि अल्पेनैव कालेन दर्शनं दत्त्वा तेषां सुव्रतत्वमापादयन्नित्यर्थः ॥ यो देवानां महता व्रतेन स्वमक्षरं पदं "तद्वि
 ष्णोः परमं पदम्" इति वेदांतप्रसिद्धं दर्शयति, स महाकारुणिकतया तदेव नित्यं गोनुगामी सन् गोष्पदे निहितं
 मोषूणो अत्र जुहुरंत देवामापूर्वं अग्नेपितरः पदज्ञाः ॥ पुराण्योः सद्मनोः केतुरंतर्महद्देवा
 नाम सुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

दर्शयति । तादृशदेवमस्मत्तः उपनयतां देवानां महदेकमद्वितीयमसुरत्वम् । नृशंसमूर्द्धन्या देवा इत्यर्थः । अयं
 भावः । प्रणवादिप्रतीकं महतामपि चिरमुपासितं तुर्यप्रतिपत्तिहेतुः । नन्दकुमारपदं तु गोष्पदगततयाऽत्यल्प-
 कालं च सकृद्दृष्ट्वा "ब्रह्म यदोकारः" इति परापरब्रह्मत्वमेवं कृष्णपदे महदक्षरत्वं चातत्प्रतिपत्त्युपायत्वादिति
 ध्येयम् ॥ ५ ॥ मोषूण इति । अत्र अस्मिन् गोष्पदस्थे महत्यक्षरे पदे विषये सुशोभनान् भक्तान् नः अस्मा-

मंत्र-
॥३५॥

न देवाः मा मैव जुहुरन् बलात् मापहरन्तु । हभ्र हरण इत्यस्यरूपम् । तस्मादेषां तन्न प्रियं—यदेत-
न्मनुष्या विद्युरिति देवानां तद्दर्शनविघ्नकारित्वं प्रसिद्धम् । तथाह । अग्नेः पूर्वं पदज्ञाः उक्तविधस्य पदस्य
वेदितारः विद्यावंशप्रवर्तकास्तेपि विद्यागोपनपराः संतोऽत्र नोस्मान् । जुहुरतेत्यनुषंगः । कोसौ, यस्य
पदमतिरहस्यमत आह ॥ पुराण्योरिति । अकारलोप आर्षः । ऋणो रक्षणचक्रियोरिति वत् (३) चक्रयो
विमेपुरुत्रापंतयंतिकामाः शम्यच्छादीद्येपूर्व्याणि ॥ समिद्धेअग्रावृतमिद्धदेमसुहृदे
वानामसुरुत्वमेकम् ॥ ७ ॥

रित्यपोक्षिते । सन्ननोरुपाध्योः कार्यकारणरूपयोरित्यर्थः । अंतर्मध्ये सन् केतुर्ज्ञापकः । यत्प्रसादादुपाध्योः
स्वरूपं सिद्ध्यति स चिदात्मासावित्यर्थः । महदित्यादि । प्राग्वत् ॥ ६ ॥ काचिदाह । विम इतिमे । मम
कामाः भोगोपकरणसामग्र्यः विपतयन्ति विशेषेण पतनं पतस्तं कुर्वन्ति ते विपतयन्ति दृष्टमात्र एव शोकेन
मूर्च्छा जनयन्तो भुवि पतनं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतः पूर्व्याणि प्राचीनानि शमी सुखानि । शमिति मान्तस्य क्लीबस्य

भाग०

॥३५॥

बहुवचनम्। अझलंतत्त्वान्न नुम्। अच्छा। साक्षात्कृत्येति शेषः। दीद्ये दीप्त्या मूर्च्छिता सती कृष्णक्रीडावेशज्वरेण
जीवामीत्यर्थः। अत्र शपथपूर्वकं देवानुपालभंते। सर्वा अपि समिद्धे प्रदीप्तेग्नौ साक्षिणि सति ऋतमित्सत्य-
मेव वदेम यद्देवानां महदेकमसुरत्वमिति ॥ ७ ॥ समान इति। समान एक एव सन् राजा गोपीगणस्य रंजकः
पुरुत्रा अनेकधा विभूतः विविधेन रूपेण भूतः पोषितो गोवत्सरूपी सन्। कस्मिन्निमित्ते इदं बभूव। शये
सुमानो राजा विभूतः पुरुत्रा शयेशया सुप्रयुतो वनानु ॥ अन्यावत्संभरतिक्षेति माताम्
हद्देवानां मसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शेरतेस्मिन्निति शयो व्यामोहः तस्मिन् सति शयासु व्यामोहवतीषु गोपीषु कृष्ण एवायं वत्सवत्स-
परूपेण अनुपेत्य नन्दयतीत्यजानंतीषु प्रयुतः प्रकर्षेण स्नेहांति शयेन संलग्नः। कदाचनान्योपरि आक्र-
म्य वत्सरूपेण गतः सन्नित्यर्थः। ब्रह्मणा नीतेषु वत्सवत्सपेषु तन्मातृरानन्दयितुं स्वयं यथा तत्तद्रूपो बभूव
एवमक्रूरेण आहूतोपि अस्मानानन्दयितुं द्वितीयं रूपं कुतो न धत्ते इत्यहो दौर्भाग्यमस्माकमिति भावः। आस्ता

मंत्र-

॥३६॥

मरुमत्सदृशीनां दासीनां कथा, मातरमपि कथमसावुपेक्षत इत्याहुः। अन्येति । अन्या देवकी मथुरायां वत्स-
मिव वत्सं स्वसखीपुत्रमेकं भरति पुष्पाति। माता यशोदा क्षेति वियोगदुःखेन क्षीयते। अतोयमेव निर्घृणः किमु त-
सह चरणं देवानां नैष्ठुर्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ जारधवोप्ययमातिरूक्ष इत्याहुः। अक्षिदिति । पूर्वासु पूर्व प्रतिगृहीतासु
युवातिषु विषये आक्षित् । आसमंतात् क्षिणोतीति सर्वप्रकारेण वियोगदुःखद इत्यर्थः । अपरासु तरुणीषु
आक्षित्पूर्वास्वपरा अनूरुत्सद्योजातासु तरुणीष्वंतः ॥ अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्दे-
वानां मसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

निमित्त भूतासू अनूरुत् अनुरुध्यते इत्यनूरुत् तासामनुरोधं करोति ताः परित्यज्य अस्मान्प्रति नायाती-
त्यर्थः । कीदृशीषु । सद्यो जातासु । कुब्जादयो हि जरठाः कंसदास्यः स्वामिद्रोहिण्यः कंसस्य अनुलेपनं
किंचिदत्तं सद्यस्तरुण्यः ऋज्व्यश्च जाताः । वयं त्वंतर्वतीः । अंतर्नित्यमेव ध्यायंत्यः अप्रवीताः
अनन्यगामिन्यः लज्जाजवनिकामुन्मुच्य स्वपतिपुत्रादीनविगणय्य प्रकाशमेव एनमभिसृताः स्वैकशर-

भाग०

॥३६॥

णाः तादृशीरस्मान् सुवते हिनस्ति । सुवते इत्यात्मनेपदेन अस्मद्विसाजन्यं दोषमंगीकुर्वाणोऽयं शरणा
गतोपेक्षादोषादपि न विभेतीति उक्तम् । तत्र हेतुभूतानां देवानामिति प्राग्वत् ॥ ९ ॥ ननु उपमातरं
यशोदां परित्यज्य साक्षाज्जननीमानन्दयतो मम को दोष इति “अन्या वत्सं भरति क्षेति माता” इत्युक्त
मुक्तम् । तथा कौमारे अविचारेण चरतोपि प्रौढतायां वर्णाश्रमधर्मानुरोधात् पूर्वासु स्त्रीष्वरुचिरुचितैवे-
शयुःपरस्तादधुनुद्विमाताबंधनश्चरतिवत्सएकः ॥ मित्रस्युतावरुणस्यवृतानिमह
देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥

ति “आशित्पूर्वासु” इत्युक्तोपि दोषो नास्तीत्याशंक्य तमेव दोषं द्रढयति । शयुरिति द्विमाता द्वयोर्मात्रोरपत्य
भूतस्त्वं शयुः शेते एव न तु किञ्चिच्चलति तादृशः उत्तानशायी त्वं परस्ताद्भूतो जातः । अध इति पक्षांतरशं-
कायाम् । नु निश्चितम् एक एव वत्सो भवान् अबंधनः स्नेहकारुण्यबंधहीनश्चरति । अयं भावः । बलरामरूपेण
सामिगंभ एव मातृस्त्यक्तवान्, कृष्णरूपेण जातमात्र एवेत्यत्यंतं निरनुक्रोशोसीति । अहो आश्चर्य-ताः तानि

मंत्र-

॥३७॥

स त्वं मित्रस्य वरुणस्य व्रतानि व्रतफलरूपोसिता इति विधेयापेक्षं बहुत्वम् । मातर्यपि निर्देयत्वं प्राप्त देवाः
व्रतानि कुर्वतीत्याश्चर्यमिति भावः ॥ १० ॥ द्विमातेति । पुनस्त्वं द्विमाता होता धर्मसंप्रदायप्रवर्तकः विदथेषु
संग्रामेषु सम्राट् स्वतंत्रः । ईदृशोपि अग्रं पश्चाद्भवनंदादि अनुचरति भवान् बुधश्च वसुदेवादियादववंशमूलभूतः
क्षेति क्षीयते । एवं विपरीतकर्मणोपि भवतः रण्यानि रमणीयानि कर्माणि रण्यवाचः रमणीयवाचः कवयो मंत्रा
द्विमाताहोता विदथेषु संम्राळन्वग्रं चरति क्षेति बुधः ॥ प्ररण्यानिरण्यवाचो भरते मुह
द्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥ शूरस्येव युध्यतो अंतमुस्य प्रतीची नंददृशे विश्वमायत् ॥
अंतमृतिश्चरति निष्पिधुंगोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

वा भरते प्रकर्षेण संचिन्वति एतदेवाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ नन्वशक्ततया हं बाल्ये मातापित्रोः सेवां कर्तुं सन्निधौ वा
स्थातुं न समर्थोऽभूवम् । इदानीं तु तथा कर्तुमनुचितमित्याशंक्य बाल्येपि महान्ति कर्माणि कुर्वतस्तव किमप्य
शक्यं नासीदित्याहुः । शूरस्येवेत्यादिना । अमि गत्यादिकर्माणि तम्यन्ति श्लायन्तीत्यंतमः उत्तानशायी ।

भाग०

॥३७॥

अमगत्यादिषु एतत्पूर्वकात्तमुल्लानौ इत्यतः पचाद्यच्तस्य शिशोरपि तव अंतर्मुखमध्ये विश्वं दृश्ये । दृशं
प्रतीचीनं प्रतीचि भवं त्वच्छरीरे एव स्थितं न तु दर्पण इव परावृत्तनयनेन बहिष्पुं सदृष्टमित्यर्थः । आयत्
आभिमुख्येन प्रविशतीत्यायत् । त्वया स्वात्मन्युपसंहृतम् । एतेन जगदुत्पत्तिलयाधिष्ठानत्वं स्वतंत्रत्वं च
बाल्येऽप्यासीदित्युक्तम् । कीदृशस्य शूरस्य । रामादेरिव युद्धयतः प्रहरतः पूतनादीन्निघ्नत इत्यर्थः । यतस्त्वमे
निर्वेवेति पलितो दूत आस्वतर्मुहांश्चरति रोचनेन ॥ वपूंषि बिभ्रदुभिर्नो विचष्टे मुहद्देवा
नामसु रत्वमेकम् ॥ १३ ॥

वंविधोऽतस्त्वयि गोर्मतिः निष्पिधं यथा स्यात्तथा चरति । गोस्तत्त्वमस्यादिवाचः संबन्धिनी मतिः ब्रह्मविद्या
ख्या चेतोवृत्तिः निषेधतिर्गत्यर्थः । अवगतिरहितं यथा स्यात्तथा प्रचरन्ति । वृत्तिविषयत्वेऽप्येवंविध
इति शृंगग्राहिकया गृहीतुं न शक्यते । फलात्मत्वेन तद्व्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । तं त्वां परमपुरुषार्थभूतम्
पि अपहरतां देवानामिति । प्राग्वत् ॥ १२ ॥ एवं विलप्यापि अक्रूरोपालंभपूर्वकं स्वस्य कृतार्थत्वमपि कुर्व

मंत्र-
॥३८॥

न्ति । निवेवेतीति । पलितः जरठोप्ययुक्तकारीत्याक्षेपः दूतोऽक्रूरो निवेवेति भृशं वेगेन गच्छतीत्यर्थः । आस्वि
ति । गम्यमानादिकप्रदर्शनम् । एवमपि यं नयति सोऽस्माकमंतश्चरति । रोचनेन स्वरूपेण महान् सर्वोत्कृष्टः ।
अत एव वपूंषि वत्सवत्सपरूपाणि विभ्रदयमेव नोऽस्मान् कर्त्रादिधर्मकान् ऋग्भिः अभिविचष्टे पश्यति प्रका
शयति । अतो यद्यप्येवं कृतार्थाः स्मः । तथापि अस्मदीयं दृष्टसुखमपहरतां देवानामित्यादि प्राग्वत् ॥ १३ ॥ तदेव
विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ॥ अग्निष्ठा विश्वा भुवनानि वे
दमुह देवानां मसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

दृश्यं सुखमुपवर्णयंति । विष्णुरिति । विष्णुः कृष्णरूपी गोपालकात्मकः परमं पावनं पार्थः यामुनं जलं कालीयवि
षदूषितं पाति कालीयनिरसनेन रक्षति निर्दोषं करोति । इदं चैहिकसमस्तदुःखहेतूपमर्दोपलक्षणम् । प्रिया प्रिया-
णि धामानि रम्याणि स्थानानि अमृता अमृतानि ब्रह्मलोकादीनि दधानः स्वशरीरे एव धत्ते इति दधानश्चतुर्दशभु
वनानामाश्रय इत्यर्थः । अग्निष्ठा विश्वा भुवनानि वेदतानि सर्वाणि धामानि अग्निरस्माकम् । विदज्ञाने इति धातोर्वेद ।

भग •

॥३८॥

अतोनेकब्रह्मांडबीजगर्भमहाफलस्थानीयं समस्तं दृष्टदुःखनिवारणं भवंतमपहरतां देवानामिति । प्राग्वत् । अत्र
यो मां पश्यति सर्वत्रेत्यादिशास्त्रोक्तं भिन्नेष्वभेदानुसंधानं कैवल्यस्य व्यवहितम् । भवस्य प्रत्यक्षत्वादभेदस्य
चाहार्यत्वात् । अभिन्ने तु भेदकल्पनं कैवल्यस्याभेदप्रत्ययाधीनस्य सन्निहिततरत्वं—संसारहेतोर्भेदज्ञानस्य अ-
स्मिन्विप्रकर्षोस्तीति । एतदेव “सर्वं च मयि पश्यति” इति शास्त्रप्रसिद्धमस्माभिः श्रूयत इति भावः ॥ १४ ॥ अहो
नानाचक्रातेयुम्या ३ वर्षं पितयोरन्यद्रोचते कृष्णमुन्यत् ॥ श्यावीचयदरुषीचस्व
सारौमहदेवानामसुरुत्वमेकम् ॥ १५ ॥

महाश्चर्यम् । गच्छतोः रामकृष्णयोः मातृभ्यामपि निवारणं न कृतमित्याहुः । नानेति । श्यावी कृष्णवर्णा यशोदा ।
अरुषी अरुणा रोहिणी । एते उभे स्वसारौ भगिन्यावपि यतः यम्या स्वेनानयितुं योग्ये दामबंधनवपुषी राम-
कृष्णशरीरे । बहुत्वं छांदसम् । नाना पृथक् चक्राते विक्षिप्तवत्यौ । अन्यतरापि स्वं पुत्रमहं न प्रेषयामीति असहनं
करोति चेदुभयोरप्यत्रावस्थानं भवेदिति भावः । तयोः स्वस्रोर्मध्ये एकस्यै यशोदायै अन्यत् एकं कृष्णं

मंत्र
॥३९॥

वपुः रोचते।परिशेषादन्यदेकं वपुःअकृष्णं गौरम् एकस्यै रोहिण्यै रोचते । अतस्तयोरपि स्नेहविच्छेदं कार-
यतां देवानां महदेकमसुरत्वम्॥ १५॥मातेति।यत्र यस्मिन् वपुर्द्वये सन्निहिते माता च गौः, दुहिता च गौः।ते उभे
अपि धेनू दोग्ध्यावेव भवतः न तु मातुर्जरार्तत्वं मदोग्ध्रीत्वं वा आयातीत्यर्थः।सर्वदुधे क्षिरदोग्ध्यौ स्ववरिति
म्लेच्छेषु क्षीरनामेति प्राञ्चः।सगर्भाया नामेति तु प्रसिद्धम् । तेष्वेव तेन गर्भधारणदशायामपि क्षीरप्रदेश इति
माताचयत्रदुहिताचधेनूसर्वदुधेधापयेतेसमीची ॥ ऋतस्युतेसदसीळेअंतर्मुहदेवा-
नामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

गम्यते।धापयेते लोकान् वत्सांश्च पाययतः।समीची दोग्धृणामनुकूले ।तत्र माता दुहितेति च जात्यभिप्रायेणैक-
वचनमाते उभे अपि ऋतस्य वेदस्य सदसीव सदसि अधिष्ठाने श्रीकृष्णारख्ये ब्रह्मणि अंतः।स्थित इति शेषः।
अत एव ईळे स्तौमि । अयं भावः । कृष्णाभिध्यानानां गवादीनां जरादिकं नासीत् । अतः परं तद्वियोगेन

भाग०

॥३९॥

तत्तासां दुर्वारमिति । व्रजस्योत्कर्षमसहमानानां गोद्रुहां महद्देवानामिति । प्राग्वत् ॥ १६ ॥ अन्यस्या
इति । अन्यस्याः धेनोः वत्सं रिहती लिहंती का धेनुः ऊधः क्षीराशयं निदध प्रस्रविणं धृतवती । न कापी-
त्यर्थः । अपि च कया भुवा मिमाय मितवती स्वमूधः भूपर्यंतं कं देशं निनाय । क्वचिदपि देशे काले वा
इदं न जातमित्यर्थः । व्रजे तु वत्सेषु वत्सपेषु च ब्रह्मणा नीतेषु मायायाः वत्सं श्रीकृष्णं लिहंती
अन्यस्यावत्संरिहतीमिमायुकयाभुवानिदधेधेनुरूधः ॥ ऋतस्युसापयसापिन्व
तेळांमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥ पद्यावस्तेपुरुखरूवंपूष्यध्वार्तस्थौत्र्यविरोरि
हाणा ॥ ऋतस्युसद्भविचरामिविद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

सर्वापि धेनुः भुवा संयुतम् ऊधो निदधे । वात्सल्यातिशयादितिभावः । सा इला ऊधस्वती धेनुः
ऋतस्य सत्यस्य संबन्धिनां पयसा साक्षाद्ब्रह्मरसानंदात्मकेन क्षीरेण अपिन्वत अतर्पयत् । व्रज
स्थं ब्रह्मास्मत्तोपनयतां देवानां महदेकमसुरत्वम् ॥ १७ ॥ पद्येति । पद्या या तु अभिसारिणीभिरभिसर्तुं यो

मंत्र-

॥४०॥

ग्या ते तव मूर्तिरूर्ध्वा सर्वसंसारबहिर्भूतापि परजनार्थं पुरुरूपा बहुरूपाणि धत्ते इत्यर्थः । ताभ्योन्या मूर्ति-
रूर्ध्वा अभिसरिणीभिरस्पृष्टा मध्ये तस्थौ स्थिता । रासक्रीडाप्रसंगे इत्यर्थः । कीदृशानि वपूंषि । त्र्यविरेरिणा
त्रीन् प्रदेशान् अवति प्रकाशयतीति त्र्यविः पार्श्वद्वयं पुरोभागश्चेति त्रयं प्रकाशयंती दृष्टिः तां रेरिहाणा लेलि
हाना । त्रिष्वपि प्रदेशेषु स्थित्वा ग्रसमानेत्यर्थः । रासमंडले हि एकैकस्याः गोपिकायाः पार्श्वद्वये कृष्णद्वयं
मेका च मध्ये सर्वासां साधारणेति प्रदेशत्रयस्था कृष्णमूर्तेः प्रदेशत्रयगामिनी दृष्टिः सर्वात्मना ग्रसते ततोऽ
पुदेइवनिहितेदुस्मेअंतस्तयोरन्यद्गुत्तमाविरुन्यत ॥ सुध्रीचीनापुथ्यासाविषू-
चीमहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

न्यदगोचरं किमपि न भवतीत्यर्थः । यत एवरूपाणि वस्ते अतः ऋतस्य वेदस्य यज्ञादेर्वा सन्न अधिष्ठानं समर्पण
स्थानं वा परं ब्रह्माहं विद्वान् विचारामि विशेषेण जानामि । विद्वानिति कृष्णतादात्म्याभिमानात् । स्त्रीभावं वि-
स्मृतवती गोपी आत्मानं पुल्लिङ्गेन विशिनष्टि । यद्यप्येवम् । तथापि देवानां महदसुरत्वम् । अस्मदुत्कर्षासहत्वात् ।
॥ १८ ॥ पदे इवेति । अस्यामेव रासक्रीडायां सर्वाः गोपीः परित्यज्य एकां गृहीत्वा किञ्चिद्दूरं गतवान् भगवा

भाग०

॥४०॥

न तां च श्रान्तामालक्ष्य स्कंधे समारोपितवान्। ततस्तामपि गर्वितां परित्यज्य गतवानिति स्मर्यते। तत्रेतराः
भगवंतं मृगयंत्यो वदन्ति। पदे इवेति। पदे गमनसूचके पांसुषु स्पष्टीभूते द्विजान् द्वयोर्गमके। दृश्येते इति शेषः।
कीदृशे ते। दस्मे क्रीडागृहरूपे वने अंतः मार्गमध्ये निहिते स्थापिते। तयोर्द्वयोः पदयोर्मध्ये अन्यदेकं पदं गुह्यं
गुप्तं जातम्। तेनानुमीयते—यामसौ नीतवान् तामसौ स्कंधे आरोपितवानिति। अत एवान्यपदं आविः
आधेनवोधुनयन्तामशिश्वीः सबुर्दुर्घाः शशयाअप्रदुग्धाः ॥ नव्यानव्यायुवतयो-
भवंतीर्मुहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

सुरस्पष्टम्। भारवत्त्वात्। अतः सा धन्या या कृष्णसध्रीचीना सहगामिनी, यतः पथ्या पथोनपेता कृष्णमार्गा-
दस्मद्वदनपभ्रष्टा एवंभूतापि सा कृष्णेन त्यक्ता सती विषूची विष्वक् इतस्ततोचति कृष्णमन्वेष्टुं गच्छतीति
विषूची। दृश्यत इति शेषः। अत एकस्याअप्युत्कर्षमसहमानानां देवानामिति प्राग्वत्॥ १९॥ आधेनवइति। येषां
देवानामस्मासु महदेकमसुरत्वं तान् धेनवः आधुनयन्तां आसमन्तात्कंपयन्ते। कृष्णवियोगातुराः धेनूदृष्ट्वापि

मंत्र-

॥४१॥

तेषां कंपोभूत्। एता उदीक्ष्य वा ते दयां कुर्वन्त्विति भावः। कीदृश्यः। अशिष्वीः अवालाः। सबर्दुघा इति। पूर्वव
त्। शशयाः। शो देवानां कल्याणे निमित्ते शेरते ताः शशयाः। दशविधहविः प्रदानेन देवास्तर्पयन्त्य इत्यर्थः। नव्या
नव्याः। स्तुत्यास्तुत्याः युवतयश्च भवन्तीर्भवत्यः अत्यन्तगुणवत्यः। उपकाराच्च धेनूर्द्विषन्तो देवाः कृतघ्नत्वभयाद्वा
उद्विजतामित्यर्थः ॥ २० ॥ योस्माकं बल्लभः स एवास्मासु प्रतिकूलो जातः देवास्तदेकाकाराः सर्वा अस्म-
यदन्यासु वृषभोरोरवीति सो अन्यस्मिन्मन्यूथे निदधातिरेतः ॥ सहिक्षपावान्तसभगुः
सराजा महद्देवानां मसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

दिन्द्रियवृत्तीः पश्यन्तोपि न तमस्मदर्थे प्रार्थयन्ते इत्येतावतैवोपालभ्यन्तेस्माभिरित्याहुः। यदन्यास्त्विति।
यत् यः वृषभो महान् अन्यासु वृषस्यन्तीषु गोष्विव अस्मासु रोरवीति मुरलीवादनादिशब्दं करोति। तेनास्मान्
रत्युन्मुखीः करोति। स एवास्मान्विहाय अन्यस्मिन्मन्यूथे स्त्रीकदम्बे रेतो निदधाति। अन्याभ्यो रतिं प्रयच्छति।
तेन प्रभुणा वंचिताः वयं कमन्यं शरणं ब्रजेमहि। यतः स एव क्षपावान् चन्द्रः, स एव भगः सूर्यः, स एव सर्वा-

भाग०

॥४१॥

सां प्रजानां राजा स्वतंत्रः। तस्मादवयवभूतांस्तत्परिसरतिनो देवानेव उपालभामह इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यस्मा-
दयं स्वतंत्रस्तस्मादेनमनुकूलयितुम् अस्यैव गुणान् कीर्तयाम इत्याहुः । वीरस्येति। अस्य वीरस्य नु निश्चि-
तं स्वश्रव्यं शोभनाश्रित्वमित्युपलक्षणं शोभनायुधत्वादेः। भो जनासः प्रकर्षेण नु निश्चितं किं वोचाम कास्मा-
कं शक्तिरस्तीत्याशयाः किं तर्हि अयमस्तुत्य एव नेत्याहुः। अस्य एनं देवाः विदुः न तु वयं तत्त्वतो विद्म इत्य-
वीरस्यनुस्वश्रव्यं जनासुः प्रनुवोचामविदुरस्य देवाः ॥ षोडहायुक्ताः पंचपंचावहं-
तिमुहद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥

र्थः। यत एनं षोडहायुक्तापञ्चपञ्चावहंति पंचपंचविंशतिसंख्याभिमतभोक्त्रात्मसहिताः तत्त्वाभिमानिनो देवाः
षोढा षड्विंशतिः प्रकारैर्युक्ताः रथिरथसारथिप्रग्रहहयगोचररूपेण बद्धाः संतः एनं साक्षिणम् आवहंति तंतं विषयदेशं
प्रापयन्ति । तथा च श्रुतिः—“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति। आत्मादिभोक्त्र-

मंत्र-
॥४२॥

तानां मिथः संबंधं दर्शयति। एवमेव विद्वांसो देवाः अस्मभ्यमप्येतद्विज्ञानं प्रयच्छन्तीति। महदित्यादि। पूर्ववत् २२
भगवज्ज्ञानं लब्धुं शक्तिर्नास्तीत्याशंक्याहुः। देव इति। अस्य संबंधी एको देवः त्वष्टा सविता जगत्प्रसव
कर्त्ता अत एव विश्वरूपः पुरुधा बहुप्रकारेण प्रजाः भौतिकीः इमाः इमानि विश्वाः सर्वाणि चतुर्दशभुवनानि
जजान पुपोष च। यस्मादेक एव देवस्य फलोपमस्यावयवः। स ईदृक्कर्मा किमुत सर्वे यदनुग्रहं कुर्युस्तदा
देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ॥ इमा च विश्वा भुवनान्य-
स्य महद्देवानां मसुरत्वमेकम् ॥ २३ ॥ मही समैरुच्चम्बा समीची उभेते अस्य वसुनान्य-
ष्टे ॥ शृण्वे वीरो विंदमानो वसूनि महद्देवानां मसुरत्वमेकम् ॥ २४ ॥

तज्ज्ञानं सुलभमेव स्यात्। अतो निरनुग्रहाणां देवानां महदेकमसुरत्वम् ॥ २३ ॥ दिव्यदृष्ट्या पश्यन्तो भावि
नापि कर्मणा भगवंतं स्तुत्वोपालंभते। महीति। महत्यौ चम्बौ कौरवपाण्डवसेने समीची अन्योन्यं संमुखे
समैरत् सम्यक् प्रेरितवान् ते उभे अपि अस्य वसुना बलेन न्यृष्टे प्रचलिते। एवं सर्वचालकोप्ययं वीरः वसूनि

भाम०

॥४२॥

संग्रामे जयलब्धानि धनानि विदमानो लभमानः शृण्वे श्रुत इति महत् महान्तमीश्वरेऽभिन्नेपि भेदं कल्पयतां दे-
वानामित्यादि पूर्ववत् ॥ २४ ॥ इमामिति । इमां पृथिवीं विश्वं धायते स्यामिति विश्वधायास्तम् । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
बहुभाराक्रांतां च नोस्माकं धारयित्रीम् उपक्षेति उपेत्य पालयति । हितमित्रः न हितमित्रमिव राजा रंजकः हितः
श्रेयोर्थी पुण्यप्रवर्तनेन मित्रं दुःखात् त्राणकृत् । भारापहरणेनेति विवेकः । यद्यपि खलनिग्रहप्रयोजनेनापि सुकृतं
इमांचनः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ॥ पुरःसदः शर्मसदो न वीराः
हृद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २५ ॥ निष्पिध्वरीस्तु ओषधीरुतापोरयितं इंद्र पृथिवीवि-
भर्ति ॥ सखायस्तेवामुभाजः स्याम मुहृद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २६ ॥

भवत्येव । तथापि शर्मसदः कुशलार्थं सीदंतः समासनाः परमकल्याणकारिणो ब्रह्मलोके पुरःसदः ब्रह्मसमी-
पस्थायिनः न तु वीराः मृता अपि । किमुत जीवंत इत्यर्थः । तेनास्मन्त्राणजं फलमुपेक्ष्य स्वकार्ये शत्रुनिग्रहे
कृष्णं योजयतां देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ २५ ॥ निष्पिध्वरीरिति । निश्चयेन गत्वरीः । पिधुगतावित्यस्मात्
करप् । ओषधीरोषधयश्च ते तवैव उत आपः आपोपि तवैव तथा रयिं धनं च ते तवैव स्वभूतं हे इंद्र पृथिवी

मंत्र-

॥४३॥

विभर्ति यत्किञ्चित्पृथिवी धारयति तत्सर्वं त्वदीयमेव । अतस्त्वं वसूनि जयसीत्येतदयुक्तम् । अथापि यत्किञ्चिद्वाजेन अस्मांस्त्यजसि यदि तर्हि यत्त्वां प्रार्थयामस्तदस्मभ्यं देहीत्याशयेनाहुः । सखाय इति ते तव सिद्धेश्वरस्योपासनादेश्वर्यं प्राप्ताः वयं सखायः । “तं यथायथोपासते तथेतः प्रेत्य भवंति” इति श्रुतेः । त्वत्सारूप्यप्राप्त्या निरस्तस्त्रीभावाः अत एव सखायः तव मित्राणि संतः वामम् उपासनाफलमैश्वर्यं भजन्ति ते वामभाजः स्याम भवेम । भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति शास्त्रान्तन्यायेन वयमपि त्वद्वत् सत्यसंकल्पाद्यैश्वर्यमनुभवेमात्रं च सुप्तमेसुप्तशाकिनुएकमेकाशताददुः ॥ यमुनायामधिंश्रुतमुद्राधोगव्यंमृजेनिराधोअश्व्यंमृजे ॥ २७ ॥

देवानामसुरत्वमेकं महद्विघ्नकरमस्ति तन्निवारणेनास्मांस्त्राहीति भावः । एवं च कैवल्योपेक्षया शेषार्जुनादिकृता सख्यात्मिका भक्तिरेव श्रेयसीति दर्शितम् ॥ २६ ॥ अथ रामकृष्णावादाय मथुरां गच्छताक्रूरेण स्नानकाले यमुनायां जातं भगवद्दर्शनमात्मनः कीर्त्यते । सप्तमे इति । सप्तसप्तसंख्याः एकोनपञ्चाशन्मरुतः प्राणायामदेवताः अघमर्षणकाले प्रसन्नाः संतः एकमेका एकमेकम् । सुपो डादेशः । प्रत्येकमित्यर्थः । शता शतानि

भाग०

॥४३॥

ऐश्वर्याणि । शतमैश्वर्यं भवतीति यास्कः । मेददुः दत्तवंतः । यतः अधिश्रुतं सर्वापेक्षया उपरिश्रुतं वेदादाक-
लितं राधो वित्तम् । “एषास्य परमा संपद्” इत्युपनिषत्प्रसिद्धं भूमसंज्ञं ब्रह्मलोके च रामकृष्णवेषं यमुनायाम् अघ-
मर्षणकाले मृजे मृगये । पश्यामितीत्यर्थः । तदेव राधः उत् ऊर्ध्वम् आकाशे गव्यं गोषु सूर्यरश्मिषु स्थितम् । सूर्यमंड-
लेपीत्यर्थः । तत्रापि सूर्योपस्थानकाले मृजे । तदेव च राधः अश्वम् अश्ववाह्ये रथे स्थितं नि निहिते
भूस्थानेपि मृजे । अत्र दर्शनं पुराणेषु नोक्तम् । एकस्य राधसो दर्शनेन सर्वकर्मफलावाप्तिश्च सूचिता ॥ २७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रबोच्यः पार्थिवानि विमुमे रजांसि ॥ यो अस्कं भायुदुत्तरं सुध-
स्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ २८ ॥

अक्रूरजप्यं षडक्षरमंत्रं दर्शयति । विष्णोरिति । विष्णोर्वीर्याणि वीर्योपलक्षितं कामम् । बहुत्वं पाशान्याये
नावयवाभिप्रायम् । वाच्यवाचकयोरभेदात्तत्प्रतिपादकं शब्दं प्रबोचं प्रोक्तवानस्मि । तमेव दर्शयति । य इति ।
यो विष्णुः कं ककारं पार्थिवानि रजांसि च विमुमे । कमिति व्यंजनमात्रं विस्वरम् । अतो विभक्तिस्वर
एवात्र शिष्ट इत्यनुदात्तम् । पृथिवी देवता येषां तानि पार्थिवानि । बहुत्वं पूजायाम् । तेन लमिति पृथिवीबीजमुद्धृतं

मंत्र-

॥४४॥

भवति। रंजयंति इष्टप्रदानेनेति रजांसि रंजकानि विममे शब्दितवान्। एकीकृत्येति शेषः। यश्च शब्दस्य प्रमाता उत्तरम् उत्कृष्टतरं सधस्थं स्थानम् अधिष्ठानम् अस्कभायतु स्तंभितवान्। तेन “तत्त्वात्मानः स्मृताः स्पर्शा मकारः पुरुषो यतः” इति स्मृतेर्मकारमप्यत्रावरुद्धवान्। एवं ककारलकारमकारेषूद्धृतेषु ईकारमुद्धरति। त्रेधा विक्रममाणं उरुगाय इति। अस्मिन्नेव मातृकारूपे जगदंडे त्रेधा विक्रममाणः त्रीन् वर्णान् अ आ इ एतान् लंघयन् चतुर्थः उरुगायो दीर्घतया गेयः ईकारः तद्रूपोयमित्यर्थः। अत्र यद्यपि उद्धारक्रमे मकारात्परतः

प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधि
क्षियंति भुवनानि विश्वा ॥ २९ ॥

ईकारो दृश्यते। तथापि ईकारस्य उत्तरमिति विशेषणात्ततः पूर्वत्वम्। तेन ककारलकारमकारेकारसंघात्मकं कामबीजमुद्धृतं भवति ॥२८॥ प्रतदिति। विष्णुवीर्येण कामबीजेन सह उच्चारितं तत् पदं प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तौति। तत् किम्। यस्य वाच्योर्थः मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इति। यथा भीमो भयं करो मृगः सिंहस्तद्वदुष्टान्मर्दयतीत्यर्थः। कुचरः कौ पृथिव्यां भूतपूर्वः भुवि कृतावतारः दीर्घं शब्दं मुरलीरवं कुर्वाणो वा।

भाग०

॥४४॥

गिरिष्ठाः गिरौ गोवर्द्धने तिष्ठतीति तादृशः । तेन कृष्ण इति पदं लक्ष्यते । यद्यपि गिरिष्ठत्वं रुद्रस्य नृसिंहस्य
चास्ति । तथापि तयोर्वीर्यसाहचर्याभावान्नात्र ग्रहणं युज्यते । यस्य विष्णोर्वामनावतारे उरुषु महत्सु त्रिषु
पादविक्षेपेषु विश्वा भुवनानि चतुर्दशलोकाः अधिक्षियन्ति संक्षिप्यन्ते तावन्मध्येधिवसन्तीति वा
॥२९॥ चतुर्थीनमः शब्दाबुद्धरति । प्रविष्णव इति । तस्मै गिरिष्ठाय विष्णवे शूषं सर्वप्रसवसमं सत् मनुतेऽ
नेनेति मन्म हृदयं प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु । अत्र हृदयमिति नमःशब्द उच्यते । तत्संयोगाद्विष्णव इति द्वितीया-
प्रविष्णवेशूषमेतुमन्मगिरिक्षितं उरुगायायवृष्णे ॥ यद्दुर्दं दीर्घप्रयतंसुधस्थमेकोवि-
मुमेत्रिभिरित्पुदेभिः ॥ ३० ॥

स्थाने चतुर्थ्याः विधानात्कृष्णशब्दाच्चतुर्थी ग्राह्या । कृष्णायनमः इत्युद्धृतं भवति । गिरिक्षिते गोव
र्द्धननाथाय उरुगायाय महाकीर्तये वृष्णे अभिमतफलवर्षुकाय यो विष्णुः इदं दीर्घं महद्वाच्यं वाचकं-
च प्रयतं प्रकर्षेण निगृहीतं सत् सुधस्थं जनानां विद्यानां वा स्थानं भुवनकोशं वाङ्मयं च एको विमुमे
त्रिभिरेव पदैः प्रक्रमैः क्लीं कृष्णाय नमः इत्यन्तैर्वा परिमितवान् तस्मै मन्म एवेति संबंधः । अर्यैव

मंत्र-

॥४५॥

मंत्रस्य माहात्म्यम् "आस्यजानंतोनामचिद्विविक्तनम्" इत्यंतैर्मंत्रैः कथ्यत इति मुक्तिकामैर्यमुपास्यः ॥३०॥
इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोनीलकंठस्य कृतौ स्वोद्धृतमंत्रभागवत-
व्याख्यायां मंत्ररहस्यप्रकाशिकायामक्रूरकाण्डस्तृतीयः ॥ ३ ॥ अथ मथुराप्रविष्टयोः रामकृष्णयोः
रजकमालाकारादिषु निग्रहानुग्रहादिकमाह । युवमिति । भो मित्रावरुणौ पूर्वपश्चिमौ अंतर्या-
मिसूत्रात्मानौ । "यो देवानां नामधा एक एव" इति सर्वदैवतनामभिस्तयोरभिधेयत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वात् ।
युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो हसर्गाः ॥ अवातिरतुमनृतानि विश्व-
ऋतेन मित्रावरुणा सचैथे ॥१॥ युवं वस्त्राणि परकीयानि पीवसा बलेन वसाथे स्वां तनुं उदयेथाम् ।
कंसस्य रजकं हत्वा तदीयानि वासांसि बलाद्गृहीतवन्ताविति प्रसिद्धम् । यथा युवोः युवयोः मंतवः मानयितारः
सर्गाः सृजन्ति दिव्यांगानुलेपनादीनीति सर्गाः मालाकारकुब्जादयः अच्छिद्राः पूर्णाः । जाता इति शेषः । आत्म-
लाभादेव पूर्णत्वं भवति नान्यथेति ते कृतकृत्या जाता इत्यर्थः । तथा विश्वा ऋकार उदये कंथावकारमिति
संहितायां ह्रस्वत्वं विश्वऋतेनेति । सर्वाणि अनृतानि आत्मनि गोपत्वं द्रुमिलपुत्रे कंसे च यादवत्वं मल्लमतं-

भाग०

॥४५॥

गजादिषु भयंकरत्वमित्येतानि अवातिरतं तीर्णवंतौ । तथा ऋतेन स्वीयेन सत्येन यादवत्वेन सचेथे संगतवं-
तौ । गोपच्छद्म विहायेतरांश्चानृतप्रधानान्निहतवंतावित्यर्थः ॥ १॥ तत्र कंसवधप्रकारमाह । इन्द्र इति । इन्द्रः
विश्वैः कृत्स्नैः वीर्यैः बलैः पत्यमानः पतन् । अर्थात् मंचादधः पातितस्य कंसस्योपरि पततीति पुराणाल्लभ्यते ।
माहित्वा महत्त्वेन उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपप्रौ पूरितवान् । त्रैलोक्यस्य स्वांतर्गतस्य भारं क्षितवानि
इंद्रो विश्वैर्वीर्यैः ३ पत्यमान उभे आपप्रौ रोदसी माहित्वा ॥ पुरंदुरो वृत्रहा धृष्णुषेणः
संगृभ्यानु आभराभूरिपुश्वः ॥ २॥ यशस्करं बलवंतं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्वभूव ॥
संकीर्णनागाश्च पतिर्नराणां सुमंगल्यं सततं दीर्घमायुः ॥ ३ ॥

त्यर्थः । अत एव पुरं शरीरं दारयतीति पुरंदरः शत्रुशरीरविदारकः । एवं च वृत्रहा धर्मपिधातुः कंसस्य
हंता । धृष्णुर्विश्वपालनक्षमो सेना समूहो यस्य स धृष्णुषेणः । एवंभूतः इंद्रः परमेश्वरः त्वं महाविष्णो भूरिपुश्वः
बहून्पशुप्रायान् असुरान् संगृभ्या संगृह्येत्यर्थः । नः अस्मान् आभरा साकल्येन पालय ॥ २॥ “ऋषभं मासमा-
नाम्” इति मंत्रे प्रागुदाहृतं राजराज्यप्रार्थनं तदधुना शक्रादयः कृष्णाय संपादयन्तीत्याह । यशस्करमिति ।

मंत्र-
॥४६॥

द्वितीया प्रथमार्थे । राजाधिपतिः नराणां मध्ये यशस्करो बभूव । यद्वा बलवान् यशस्करः प्रभुत्ववांश्च
स राजाधिपतिः बभूवेत्यर्थः । स एव संकीर्णनागाश्वपतिः सन् नराणां सततं सुमंगल्यं दीर्घमायुश्च दत्तवान्
॥ ३॥ यो धर्तेति । यो विष्णुः भुवनानां भूरादीनां धर्ता यश्च उस्त्राणां गवाम् अपीच्य ३ अपीच्यानि रम्या-
णि तत्तद्गुणविशेषीकृतानि नामानि वेद जानीते गुह्या गुह्यानि । यथोक्तं भारते—“ऋषभानपि जानामि
योधर्ताभुवनानां यउस्त्राणामपीच्या इवेदनामानि गुह्या ॥ सकविः काव्यापुरुषं
द्यौरिव पुष्यति नभंतामन्युके समे ॥ ४॥ य आस्वत्क आशुये विश्वा जाता न्येषाम् ॥ परि
धामानि मर्मैश्च दूरुणस्य पुरोगये विश्वे देवा अनुव्रतन् नभंतामन्युके समे ॥ ५ ॥

सम्यक् पूजितलक्षणान् । येषां मूत्रमुपाधाय अपि बंध्या प्रसूयते” इत्येवं गवामपि गोप्यानि संतीत्युह्यम् ।
स कविः सर्वज्ञः काव्या काव्यं कवीनां स्तुत्यं पुरु बहुविधं रूपं पुष्यति आदाय पुष्टं च करोति । तत्र
दृष्टान्तः—द्यौरिवेति । यथा द्युस्थाः देवाः प्रतियजमानं रूपभेदान्कृत्वा युगपदेकान्यज्ञान् गच्छन्ति तद्वदि-
त्यर्थः । नभंतामिति । प्राग्वत् ॥ ४॥ “यस्मिन् विश्वानि काव्य” इति मंत्रः प्राग्व्याख्यातः । तदनंतरं मंत्रं व्या-

भाग ०

॥४६॥

कुर्मः । य आस्विति । आशेरते अस्मिन् इत्याशयो गृहं तत्रायः आसु गृहिणीषु आसां समीपे अत्कः अतति
स्ततं गच्छति विद्यते इत्यत्कः युगपत्सर्वासु संनिहितो योगेन । तथा एषां सन्निहितानां भ्रात्रादीनां विश्वा
सर्वाणि जातानि जन्यमात्राणि स्वभूतानि । सर्वे पर्याप्तसर्वकामा इत्यर्थः । वरुणस्य अपां पत्युः गये । “प्राणा वै
गया” इति श्रुतेः । प्राणभूते गृहे समुद्रे पुरः पुरोदेशे पश्चिमसमुद्रस्य पूर्वस्यां दिशि समीपे । द्वारकायामित्यर्थः ।
धामानि स्त्रीणां बंधूनां च परितः मर्मशत् अतिशयेन परामृशति । सर्वेषां गृहकृत्यं विचारयन्नास्ते । तत्र
अपि वृश्चपुराणवद्ब्रततेरिव गुष्पितमोजोदासस्य दंभय ॥ वयंतदस्य संभृतं वस्विंद्रे
ण विभजेमहि न भंता मन्युके समे ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः—यथा विश्वेदेवाः अनुव्रतं प्रतिव्रतं सर्वेषां यजमानानां गृहं गृहं प्रतीत्यर्थः । तथा योगेन प्रतिगृहम्
आस्ते तदीयानामस्माकं न भंता मन्युके समे ॥ ६ ॥ अथास्य स्त्रीणामैश्वर्यं पारिजातहरणे नारद
आह । अपि वृश्चेति । हे भगवन् गुष्पितं पुष्पितमपि द्रुमं व्रततेरिव लतायाः सकाशात् पुष्पगुच्छमिव
दिवः सकाशात् वृश्च आच्छिद्य पुराणवत् विष्णुवत् अदितिपुत्रत्वेन इंद्रस्य भागहारो भूत्वेत्यर्थः ।

मंत्र-

॥४७॥

दासस्य विघ्नकर्तुरिन्द्रादेश्च ओजः सामर्थ्यं दंभय नाशय । वयम् ऋषयः तत्प्रसिद्धम् अस्य बुद्धिस्थस्य
अनेन कश्यपेन पित्रा संभृतं संचितं पारिजातारख्यं वसु धनम् इंद्रेण सार्द्धं तव विभजेमहि विभागं करिष्यामः ।
ऐरावतादीनामुपभोगमिन्द्रादयः कुर्वतु पारिजातं तु त्वदीयमत्र दापयिष्यामः । एतेन पारिजातहरणं
शक्रमदभङ्गश्च प्रोक्तः । नभंतामिति । प्राग्वत् ॥ ६ ॥ तदेवं सन्निहितानां मनोरथपूरणं कृतम् । देशान्तरस्था-
नामपि तत्कृतमिति द्रौपद्याह । वासयसीवेति । हे वेधसः इदं ब्रह्मणोपि परमेश्वर त्वं नः अस्मान्कौरवसभायां
वासयसीववेधसुस्त्वन्नः कुदानं इद्रुवचसोबुबोधः ॥ अस्तंतु तात्या धियारयि सुवीरं पृक्षो
नो अर्वा न्युहीतवाजी ॥ ७ ॥

दुःशासनेनोपस्पृष्टवस्त्रान् । बहुत्वं पूजायाम् । वस्त्रान्तरैर्वासयसीव आच्छादयसीव । ऊर्ध्वोर्ध्ववस्त्रापगमोत्तरम-
न्तराच्छादितमेव आत्मानं पश्यामि न त्वनाच्छाद्यमानम् । तेन वासयसीवेत्यनुमीयस इत्यर्थः । नः अस्माकं
वचसः प्रार्थनावक्यं दूरदेशस्थश्च कदा बुबोध बुद्धवानसि । त्राहीति वाक्योच्चारणात्प्रागेव त्राणं कृतवानसी-
त्यर्थः । किं च अस्तं गृहं रयिं राज्यादिकं धनं सुवीरं परिक्षिदारख्यं पुत्रं च तात्या तत्पालनेन धिया बुद्धि-

भाग०

॥४७॥

साचिव्येन च पृक्षः पृतनाः क्षिणोतीति शत्रुसैन्यहन्ता अर्वा नित्यसन्निहितः वाजी वेगवान् नः अस्मान्
न्युहीत अवसत् प्रापितवान्। जयद्रथवधादौ हि प्रतिज्ञाभंगादर्जुननाशे पांडवानां गृहमेव उच्छिन्नं स्यात्। अतो
गृहस्य संरक्षणं त्वयैव कृतम्। एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ अग्निप्रसादात् स्वयं स्वोत्पत्त्यश्रुपाधिकमेव भगवंतं
स्तौति द्रौपद्येव । मा नो अग्न इति । हे अग्ने नः अस्मान् वीरात् विक्रान्तात्ते अर्जुनादन्यस्मै स्वयंवरकाले
मा परादाः न पराकृत्य दत्तवानसि। तथा दुर्वाससे ऋषये वने दुर्योधनवचनादकालेऽभ्यागताय । षष्ठ्यर्थे चतु-
मानो अग्ने वीरिते परोदा दुर्वाससे मतये मानो अस्यै ॥ मानः क्षुधे मारुक्ष संक्रुता वो मानो
दमे मावनु आजुहूर्थाः ॥ ८ ॥

थी। तस्य अमतये विरोधिवुद्धये यद्यकालेपि गतं मां शिष्यैः सहितं न भोजयिष्यन्ति तर्हि सर्वान् पांडवान्
शापेन भस्मीकरिष्यामीत्येवंरूपाय अस्यै बुद्धिस्थायै नः मा दाः । मा नः क्षुधे । वने सूर्यप्रसादात् क्षुधे स्वा-
द्याय नः मा दाः । मा रक्षसे । भीमार्जुनयोः परोक्षे धर्मराजं मां च हतवते ब्राह्मणरूपाय रक्षसे नोऽस्मान् मा
दाः । हे ऋतावः ऋतेन सत्येन वातीति ऋतवः तस्य संबोधनं हे ऋतवः । दैर्घ्यं साहितिकम् । हे सत्यपक्षपातिन्

मंत्र-

॥४८॥

दमे गृहे कौरवसभायां नोऽस्मान् आजुहूथाः दुःशासनादिद्वारा मा न आजुहूथाः । न प्रसह्य हतवानसि । तत्र
तत्र बाधितुमागतेषु शत्रुषु रक्षितवानसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथ हरिवंशे उपबृंहितां भगवतः समुद्रे सलिलक्रीडा-
मनुवर्णयति मंत्रः । उत्समुद्रादिति । क्षीरोदादपि मधुना मधुमान् अमृतयः ऊर्मिः उदागात् उद्गतः । स च साम्रा-
ज्याय सम्राट् सर्वराजाधिराजः हरिः तस्येदं लीलाकर्म साम्राज्यं तस्मै कृष्णस्य क्रीडार्थं तरं प्रकषणे
उत्समुद्रान्मधुना ऊर्मिरागात्साम्राज्याय प्रतुरंदधानः । अमीचये मधवानो वयं चे
षमूर्जमधुमुत्संभरेम ॥ ९ ॥ ससमुद्रोऽपीच्यस्तुरोद्यामिव रोहति नियदा सुयजु
र्दधे ॥ समाया अर्चिना पदास्तृणान्नाकुंमारुहन्नभंतामन्युके समे ॥ १० ॥

दधानः । स एव समुद्रस्तमूर्मिं विपुलतरं कृत्वा धत्त इत्यर्थः । अमी च पुरोवर्तिनो मधवानः इंद्रतुल्याः ये वा सं-
ति वयं च मानुषाः सर्वे सहैव इषं अन्नम् ऊर्जं रसं च मधुमत् अमृतस्वादुमत् संभरेम विहारे स्वीकुर्मः ।
स्वार्थमीश्वरार्थं चेति भावः ॥ ९ ॥ एवं समुद्रे क्रीडता भगवता स्वर्लोकं प्रत्यपि गतमित्याह । स समुद्र इति ।
यो विष्णुना क्रीडापुष्करिणीकृतः स प्रसिद्धः समुद्रः अपीच्यो रम्यतमः तुरो वेगवान् द्यां रोहताव स्वर्गा-

भाग ०

॥४८॥

पेक्षया स्वस्याधिक्यं दर्शयतीव । यत् यतः आसु सामुद्रीषु अप्सु यजुर्यज्ञेश्वरो भगवान् निदधे स्वयमेव
 क्रीडार्थं स्वात्मानं स्थापितवान् । स यजुःशब्दितः मायाः अपरिमितस्त्रीपुत्रबन्धादिरूपेण दर्शिताः अस्तृ-
 णात् हिंसितवान् । सर्वासां मायानामुपसंहारं चकारेत्यर्थः । मायाः । पूतनावधादिलीलाः अस्तृणात् विस्ता-
 रितवानिति वा । तत्र हिंसायां हेतुः—अर्चिनापदेति । अर्चिना पूज्येन अर्चिरादिमार्गपर्ववता पदेन वैकुण्ठारव्य-
 स्थानेन तत्प्रापयितुमित्यर्थः । ततश्च स्वयमपि ताभिर्नारीभिः सह नाकं स्वर्गम् आरुहत् आरूढवान् यः
 तमेव कीर्तय । कामक्रोधाद्याः समे सर्वे अन्यके कुत्सिताः शत्रवो नानायोनिप्रदत्वात् नभंतां मा भूवन्नश्यं
 तामित्यर्थः । ततश्च निर्विघ्नेन वयमपि भगवत्स्वरूपानन्दं प्राप्स्याम इत्यर्थः ॥१०॥ वाक्यार्थे व्यासवाल्मी-
 की पदार्थे यास्कपाणिनी । रामकृष्णकथां मंत्रैर्गायिते मम नायकौ ॥ १॥ सार्द्धं शतद्वयमृचां रामकृष्णकथानु-
 गम् । दर्शितं भगवांस्तेन तुष्यतात्सात्वतां पतिः ॥२॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतं
 सगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ स्वेद्धृतमंत्रभागवतव्याख्यायां मंत्ररहस्यप्रकाशिकायां मथुराकां-
 ढश्चतुर्थः ॥ ४ ॥ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः प्रकाशिकाव्याख्यासहितः ॥ ॥ ६५ ॥

इदं पुस्तकं श्रीमत्कृष्णदुर्गराजमंडलमंडलेश्वरमहाराजराजश्रीश्रीशार्दूलसिंहश्रीमहाराजानुजसकलराज्यलक्ष्मीसमलंकृतश्रीमहाराजराजश्रीजिवानसिंहमहाराजानामनुज्ञया श्रीकृष्ण-
 दासात्मजेन क्षेमराजेन स्वीये मुंबय्यां “श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम) मुद्राक्षरयन्त्रालयेसीसकाक्षैर्मुद्रयित्वा प्रकाशते संवत् १९६०, शके १८२५.

॥ इति श्रीमंत्रभागवतं सटीकं समाप्तम् ॥

[OrderDescription]
,CREATED=12.06.20 14:15
,TRANSFERRED=2020/06/12 at 14:24:55
,PAGES=102
,TYPE=STD
,NAME=S0003132
,Book Name=M-979-SHRIMANTRA BHAGWAT MUDRIT
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF

FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF

FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF

FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF

FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,